

บทที่ 4

พุทธจริยธรรม

4.1 ระบบจริยธรรม

4.1.1 ความหมายของจริยธรรม

ระบบจริยธรรมตามหลักพุทธศาสนา เกี่ยวข้องกับคำสำคัญ คือ “พรหมจรรย์” แปลจากภาษาบาลีว่า “พรหมจริย” ซึ่งประกอบด้วย พรหม + จริย “พรหม” แปลว่า ประเสริฐ เลิศล้ำ สูงสุด บริสุทธิ์ ส่วน “จริย” มาจากรากศัพท์ คือ จร ซึ่งในความหมายเชิงรูปธรรม แปลว่า เทียบไป ดำเนินไป จาริกไป ในเชิงนามธรรม แปลว่า ประพฤติ ดำเนินชีวิต ครองชีวิตเป็นอยู่ ในที่นี้ต้องการความหมายเชิงนามธรรม จริยซึ่งเป็นคำนามจึงแปลได้ว่า ความประพฤติ การดำเนินชีวิต การครองชีวิต หรือความเป็นอยู่ จริยหรือจริยะนี้ เมื่อเขียนเป็นไทย แปลงตามรูปสันสกฤตเป็นจรรย์ก็มี ถัดตามรูปบาลีอีกรูปหนึ่งเป็น จริยาก็ได้ ดังนั้น พรหมจริย จะแปลว่า พรหมจรรย์หรือพรหมจริยาก็ได้ แต่ตามปกติแปลกันว่า พรหมจรรย์ จรรย์ในคำนี้คือศัพท์เดียวกับ จริยาหรือจริย ที่ใช้ในคำว่า จริยศึกษา และจริยธรรม เป็นต้น ในภาษาไทยปัจจุบันมีคำบัญญัติขึ้นใช้ใหม่คำหนึ่งว่า จริยธรรม มาจาก จริย + ธรรม นั้นเอง ในภาษาบาลีมีใช้แต่ จริย ไม่มีจริยธรรม แต่ถึงจะเติมต่อธรรมเข้าไปก็ไม่มีข้อขัดข้องแต่อย่างใด จริยธรรมก็แปลว่า ธรรม คือ จริยะ หรือหลักแห่งจริยะนั้นเอง¹

ระบบจริยธรรมตามหลักพุทธศาสนาเป็นระบบที่สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ กล่าวคือ เป็นการนำเอาความรู้เกี่ยวกับกระบวนการที่เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย มาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่มนุษย์ โดยจัดวางเป็นระบบวิธีประพฤติปฏิบัติ หรือแบบแผนการดำเนินชีวิตที่จะให้เกิดผลดี โดยปฏิบัติสอดคล้องกับความจริงที่เป็นไปตามธรรมชาตินั้น จริยธรรมของพุทธศาสนานำมาปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เพื่อให้ชีวิตของมนุษย์เป็นชีวิตที่ดีและสังคมของมนุษย์เป็นสังคมที่ดี เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มนุษย์ เช่น ในระดับสังคมได้วางหลักความประพฤติ หรือวิธี

¹พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 590.

ปฏิบัติต่อกันอันเป็นข้อควรแสดงออกที่กำหนดขึ้น โดยสอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ที่มีความต้องการภาวะปกติวิสัยที่ต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน รวมทั้งอิงอาศัยธรรมชาติที่แวดล้อมตน หรือในระดับปัจเจกบุคคลได้วางหลักสำหรับฝึกอบรมและชำระจิต โดยสอดคล้องกับความจริงที่เกี่ยวกับธรรมชาติแห่งจิตมนุษย์ ซึ่งมีความเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายนามธรรม ตลอดจนวางหลักให้บุคคลประสบความสำเร็จอันประณีตจนบรรลุปรีชาญาณอันสูงสุด ที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า จริยธรรมครอบคลุมวิถีปฏิบัติ ทั้งเพื่อปัจเจกบุคคลและสังคม โดยอาจแบ่งได้หลายระดับหลายขั้นตอน แต่ทั้งนี้จริยธรรมก็เป็นการนำเอาความรู้ในสังขธรรมมาประยุกต์เป็นวิถีดำเนินชีวิตที่ดี เพื่อให้มนุษย์ได้บรรลุประโยชน์ในขั้นสูงสุด

จริยธรรมอันประเสริฐมีความหมายกว้างกว่าคำว่า "ศีลธรรม" เป็นอย่างมาก กล่าวคือ คำว่าศีลธรรมที่เข้าใจกันทั่วไป มีความหมายแคบทั้งจุดหมาย ขอบเขตของเนื้อหา และลักษณะทั่วไป โดยลักษณะทั่วไปศีลธรรมอย่างที่เราเข้าใจกันมักหมายถึง ความประพฤติที่แสดงออกภายนอกทางกายและวาจา การไม่เบียดเบียนละเว้นการกระทำที่ชั่ว การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในสังคม ส่วนเนื้อหามักมองจำกัดอยู่ในขั้นศีล คือ การสำรวมระวังยับยั้งกาย วาจา การแสดงออกด้วยพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณา เป็นต้น แม้โยงเข้าไปถึงด้านจิตบ้าง แต่ไม่ก้าวไปถึงขั้นสมาธิภาวนา หรือการเจริญปัญญาเพื่อประจักษ์แจ้งสภาวะแห่งสังขารธรรม ส่วนจุดหมายของศีลธรรมอย่างที่เราเข้าใจกัน มุ่งเน้นความร่มเย็นเป็นสุขของสังคมและบุคคล การประสบความสำเร็จก้าวหน้าของชีวิตในทางโลก เช่น ลาภยศ เกียรติ สรรเสริญ และการไปเกิดในภพที่มีความสุข ศีลธรรมดังที่กล่าวมานี้จึงมีความหมายแคบในระดับศีล คำว่าธรรมเป็นเพียงคำสร้อยที่ต่อเข้ามา สรุปได้ว่า ศีลธรรมก็คือศีล นั่นเอง

ส่วนคำว่า จริยธรรม มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมในส่วนที่มีการใช้ธรรมทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นความประพฤติทางศีลธรรม หรือการทำจิตใจให้มีความสุข การฝึกจิตบำเพ็ญสมาธิภาวนา การเจริญวิปัสสนา ความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว การอยู่ร่วมกันด้วยดีในสังคม การเป็นอุบาสกจำศีลที่วัด ตลอดจนการที่พระภิกษุบำเพ็ญสมณธรรมในป่า ทั้งหมดที่กล่าวมานี้รวมอยู่ในคำว่า จริยธรรมตามหลักนี้ทั้งสิ้น ในส่วนเนื้อหา จริยธรรมอันประเสริฐหรือพรหมจริยะนี้ เป็นระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงามหรือระบบการปฏิบัติทั้งหมดในพุทธศาสนา จึงครอบคลุมศีลธรรมอย่างที่เราเข้าใจกันในภาษาไทย รวมถึงการฝึกอบรมจิต การปลุกฝังวางรากฐานคุณธรรมในจิตใจ จนถึงการสร้างญาณทัสสนะที่เป็นเรื่องของปัญญาภาวนาในขั้นสูง หรือกล่าวโดยรวมได้ว่า พรหมจริยะเป็นเครื่องมือฝึกอบรมคุณธรรมทั้งทางกาย วาจา และจิตใจ ถ้ามองในแง่ไตรสิกขาที่มีทั้ง ศีล สมาธิ และปัญญา นั่นเอง ส่วน

จุดหมายของจริยธรรมนี้ ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับที่เกี่ยวข้องกับทางโลกจนถึงจุดหมายสูงสุดที่เรียกว่า “พรหมจริยปริโยสาน” หรือ ความสิ้นโลภะ โทสะ โมหะ บรรลुวิชชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ และนิพพาน²

กล่าวโดยสรุปว่า พรหมจริยะ หรือพรหมจรรย์ อันหมายถึง จริยธรรมประเสริฐที่เป็นระบบจริยธรรมของพุทธศาสนา เป็นการครองชีวิตอย่างประเสริฐ โดยข้อปฏิบัติที่กำหนดขึ้นมิได้ถูกวางตามอำนาจความพอใจของผู้ใด แต่เป็นข้อปฏิบัติที่อิงอาศัยความรู้แจ้งสัจธรรม และจริยธรรมที่แท้ซึ่งจะประพจน์ให้สำเร็จผลได้ ต้องเป็นข้อปฏิบัติที่สัมพันธ์กับความรู้ความเข้าใจในสัจธรรม หรือกฎธรรมชาติอย่างแท้จริง

ท่านพุทธทาสได้ให้ทัศนะในเรื่องจริยธรรม โดยให้ความหมายว่า

“จริยธรรม หมายถึง สิ่งที่ต้องประพจน์ ทฤษฎีต่าง ๆ เกี่ยวกับสิ่งที่ต้องประพจน์ เรียกว่า จริยศาสตร์... มนุษย์จะต้องประพจน์สิ่งที่มนุษย์ควรประพจน์ อย่างนี้เรียกว่า จริยธรรม เดียวนี้มนุษย์ไม่มีจริยธรรม คือ ไม่ประพจน์สิ่งที่ควรประพจน์ นอกจากว่าสิ่งนั้นมีความจำเป็นบังคับ หรือว่ามันตรงกับกิเลสของตน เขาจึงจะประพจน์ แต่สิ่งที่มันเป็นไปเพื่อธรรมะล้วน ๆ แล้ว ยากที่ปุถุชนธรรมดาจะประพจน์ ส่วนหลักศีลธรรมของธรรมชาติ คือ ภาวะปกติของธรรมชาติ นั้น มันตายตัว มันเป็นอย่างอื่นไม่ได้

○ คนจะต้องประพจน์ให้ถูกต้องต่อมนุษย์ด้วยกัน หรือแม้แต่ต่อตัวเองให้เป็นคนดีเสียก่อน เป็นคนถูกต้องเสียก่อน เรื่องนี้อาจจะพูดอย่างเขาเปรียบก็ได้ว่า ถ้าทุกคนไม่ต้องดูคนอื่น ทำตัวของตัวให้ดีกันทุกคน ก็มันหน้าทำตัวดีทุกคน มันก็ดีเต็มไปทั้งโลกได้เหมือนกัน”³

ส.ศิวัรักษ์ ได้แสดงความคิดเห็นในเรื่องนี้ไว้ว่า

“แม้คำว่า “จริยธรรม” จะเป็นที่ยอมรับกันแล้วโดยทั่วไปในหมู่นักวิชาการ แต่ก็ฟังตราไว้ด้วยว่า คำ ๆ นี้ แปลมาจากภาษาอังกฤษ ethics หรือ morality นั้นเอง โดยที่คำไทยเคยใช้กันว่า

²พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 593.

³พุทธทาสภิกขุ, ศีลธรรมกับมนุษย์โลก (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, 2520), หน้า 70 – 71.

“ธรรมจริยา” ดังพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานก็เก็บเฉพาะคำหลังนี้ ...”⁴

“จริยธรรมในสังคมย่อมสัมพันธ์กับปรมาตถธรรม หรือธรรมนิยาม คือ กฎธรรมชาติ ข้อสำคัญอยู่ที่การแปลความหมายของจริยธรรมว่า

1. ข้อใดเป็นหลัก (อาทิ พรหมจรรย์) เป็นข้อต้นสำคัญยิ่งแห่งการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ถ้าเข้าใจชัดถึงแก่นแท้ของความข้อนั้น ย่อมต้องประพฤติปฏิบัติตามนั้นโดยไม่ผันแปรไปได้ เพราะธรรมที่เป็นจริยธรรมอันสัมพันธ์กับปรมาตถธรรมย่อมเป็นสากล เป็นอกาลิก ไม่จำกัดกาล ...
2. ข้อใดเป็นรอง (อภิสมาจาร) เป็นหลักแห่งการประพฤติปฏิบัติตามความนิยมของสังคมหนึ่ง ๆ ซึ่งไม่จำเป็นต้องสัมพันธ์กับธรรมนิยาม”⁵

สมัคร บุรวาต ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ในหนังสือพุทธปรัชญาว่า

“จริยศาสตร์ (Ethics) เป็นส่วนสำคัญยิ่งของปรัชญาเถรวาท เพราะบทความว่าด้วยพุทธญาณวิทยาและพุทธภววิทยาเป็นเพียงการแผ้วถางทางแห่งความคิด เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจจริงในพุทธจริยศาสตร์เท่านั้น”⁶

“หลักจริยศาสตร์มีไว้เพื่อสอนให้คนเรารู้จักปฏิบัติตน เพื่อผลประโยชน์ของตนเองและเพื่อผลประโยชน์ของผู้อื่นไปพร้อม ๆ กัน เพราะว่าตามทัศนะใหม่ จริยธรรมย่อหมายถึง ธรรมอันดำรงไว้ซึ่งสังคมมนุษย์ ฉะนั้น ศีลธรรมสมบูรณ์จะเป็นการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของสังคมผู้อื่น ไม่ใช่เพื่อผลประโยชน์ของตนเองโดยเฉพาะ”⁷

บุญมี แทนแก้ว ให้ทัศนะว่า “จริยธรรม (Morality) เป็นคุณธรรมที่แสดงออกทางร่างกาย ในลักษณะที่ดั่งามถูกต้อง อันเป็นสิ่งที่ประสงค์ของสังคม จริยธรรมจะมีได้ต้องปลูกฝัง ฝึกหัดโดย

⁴สุลักษณ์ ศิวรักษ์, ศาสนากับสังคมไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2525), หน้า 2.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 15 – 16.

⁶สมัคร บุรวาต, พุทธปรัชญา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, 2537), หน้า 169.

⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 182 – 183.

เริ่มจากการปลูกฝังคุณธรรม (Virtue) ลงในใจก่อน การปลูกฝังคุณธรรมจำต้องอาศัยหลักคำสอนทางศาสนา อันได้แก่ ศีล (Precept) อันหมายถึง หลักหรือกฎเกณฑ์การประพฤติปฏิบัติ เพื่อฝึกหัดกาย วาจาให้เรียบร้อย ให้เป็นปกติ กล่าวคือ จะพูดหรือทำอะไรให้เป็นไปตามปกติ อย่าให้ผิดปกติ (ผิดศีล) เช่น พูดให้ถูกต้อง ให้เป็นธรรม กระทำให้ถูกต้องให้เป็นธรรม เมื่อพูดหรือกระทำถูกต้องเป็นธรรม ย่อมมีความสุข ความสบาย เยือกเย็น ไม่เดือดร้อนอันเป็นผล"⁸

4.2 ลักษณะสำคัญของระบบจริยธรรม

ระบบจริยธรรมของพุทธศาสนามีลักษณะที่สำคัญ คือ ความดี ความชั่วเป็นเรื่องตายตัว กล่าวคือ ค่าทางจริยธรรมของการกระทำมีความแน่นอน ตายตัว โดยไม่ขึ้นอยู่กับผู้กระทำ เวลา สถานที่และสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ในการกระทำ ในปัญหาเรื่อง ความตายตัวของความดี ความชั่วนี้ ในวงการจริยศาสตร์ทั่วไปมีคำตอบเป็นสองฝ่าย⁹ นั่นคือ ฝ่ายที่หนึ่งมีความเห็นว่า ความดี ความชั่ว เป็นเรื่องตายตัวแน่นอน ส่วนฝ่ายที่สอง มีความเห็นว่า ความดี ความชั่ว เป็นเรื่องไม่ตายตัว แต่มันขึ้นอยู่กับสภาพของสังคมและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ

ฝ่ายที่เห็นว่าความดี ความชั่วเป็นเรื่องตายตัว มีเหตุผลว่า สิ่งที่เรียกว่าความดีและความชั่ว เป็นสิ่งที่มีค่าในตัวเอง แม้ไม่มีใครทราบว่าเป็นความดีหรือความชั่ว มันก็ยังเป็นความดี ความชั่ว อยู่นั่นเอง ตัวอย่างเช่น การพูดคำเท็จ ในทัศนะของจริยศาสตร์กลุ่มนี้ คำเท็จ คำหลอกกลวงมีคุณลักษณะที่เรียกว่า ความชั่วอยู่ในตนเอง เหมือนกับสีแดงที่เป็นคุณสมบัติของโลหิตมนุษย์ ไม่ว่าใคร จะมีความเห็นอย่างไร สีแดงก็เป็นข้อเท็จจริงของสีโลหิตของมนุษย์ อีกตัวอย่างหนึ่งคือ การฆ่าคน ทัศนะของจริยศาสตร์ฝ่ายนี้ถือว่า การฆ่าคนเป็นความชั่ว กล่าวคือ ความชั่วเป็นคุณลักษณะของการกระทำที่คนหนึ่งเบียดเบียน ประทุษร้ายอีกคนหนึ่งโดยทำให้ถึงแก่ความตาย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ความชั่วเป็นคุณลักษณะที่แน่นอนของการฆ่าคน ไม่ว่าจะการกระทำดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นที่ไหน เวลาใดก็ตาม

⁸บุญมี แทนแก้ว, จริยศาสตร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2539), หน้า 7.

⁹สมภาร พรมทา, พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พุทธชาติ, 2535), หน้า 28 – 32.

ในบางสังคมอาจจะอนุญาตให้ฆ่าคน เพื่อประกอบพิธีทางความเชื่อบางอย่าง ในสังคมดังกล่าว การฆ่าคนบางกรณีจึงไม่ใช่ความชั่ว สำหรับนักจริยศาสตร์ในฝ่ายที่เชื่อว่า ความดีและความชั่วมีค่าตายตัวไม่ขึ้นอยู่กับสิ่งใด จะไม่เห็นด้วยกับการฆ่าคนเพื่อประกอบพิธีทางความเชื่อใด ๆ ทั้งสิ้น เพราะถือว่า การฆ่าคนเป็นการกระทำที่ชั่วในทุก ๆ กรณี

อีกฝ่ายหนึ่งมีทัศนะว่า ความดีและความชั่วเป็นเรื่องที่ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมที่ต่างกันไป ฝ่ายนี้ถือว่าการกระทำบางอย่างในสังคมหนึ่งอาจถือว่าเป็นการกระทำที่ดี แต่การกระทำอย่างเดียวกันนี้ อีกสังคมหนึ่งอาจมองว่าเป็นการกระทำที่ชั่วก็ได้ ฉะนั้น เราจึงไม่ควรนำเอามาตรฐานหรือเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางจริยะของสังคมหนึ่งไปตัดสินการกระทำในอีกสังคมหนึ่ง ซึ่งมีสภาพแวดล้อมที่ต่างกัน

ความเห็นของทั้งสองฝ่ายนี้มีความแตกต่างกันในเรื่องพื้นฐาน กล่าวคือ ในเรื่องความตายตัวแน่นอนของค่าจริยธรรม และเรื่องมาตรฐานสากลของจริยธรรม ฝ่ายที่เห็นว่า ดีชั่วเป็นเรื่องตายตัว จะเห็นตามมาอีกว่า มนุษย์เราสามารถมีจริยธรรมสากลที่จะนำมาใช้เป็นเกณฑ์หรือมาตรฐานตัดสินการกระทำได้ ส่วนพวกที่เห็นว่าดีชั่วมิใช่สิ่งตายตัว จะถือว่าจริยธรรมสากลมีอาจมีขึ้นได้ เนื่องจากว่า ทัศนะเรื่องความดี ความชั่วเป็นผลผลิตของศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณี หรือจารีตของผู้คนในสังคมหนึ่ง ๆ สังคมแต่ละสังคมมีความแตกต่างกันในเรื่องดังกล่าว การพิจารณาในเรื่องความดี ความชั่วจึงแตกต่างกันไปในแต่ละสังคม ดังนั้น ในฝ่ายที่สองนี้จึงมีความเห็นว่า จริยธรรมสากลจึงเป็นไปได้ ตัวอย่างเช่น การฆ่าคนจะระบุว่าเป็นความชั่วในทันทีเลยไม่ได้ จะต้องนำเอาสภาพแวดล้อม สถานการณ์ต่าง ๆ มาพิจารณาก่อนว่า การฆ่านี้เกิดขึ้นอย่างไร ที่ไหน เพื่ออะไร จึงจะตัดสินได้ว่าการฆ่าคนเป็นการกระทำที่ชั่วหรือไม่ ในฝ่ายแรกนี้จึงมีความเห็นที่ว่า จริยธรรมมีชื่อเรียกว่า สัมบูรณ์นิยม (Absolutism) ส่วนฝ่ายที่สองที่เชื่อว่า ความดี ความชั่วเป็นเรื่องที่ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมของแต่ละสังคม มีชื่อเรียกว่า สัมพัทธนิยม (Relativism)

สำหรับจริยธรรมของพุทธศาสนา ถ้าพิจารณาอย่างคร่าว ๆ อาจจัดอยู่ในฝ่ายสัมบูรณ์นิยม¹⁰ ซึ่งมีข้อสนับสนุนดังนี้ คือ

1. ระบบจริยธรรมในพุทธศาสนาวางอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า ในธรรมชาติมีความเป็นระเบียบสม่ำเสมอ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กฎธรรมชาติมีความสม่ำเสมอ ทุกสิ่งทุกอย่าง

¹⁰สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับปัญหาจริยศาสตร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พุทธชาติ, 2535), หน้า 31.

ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ความเป็นระเบียบสม่ำเสมอมีอยู่สองประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการวินิจฉัยปัญหาของความคิด ความชั่ว คือ ความเป็นระเบียบในเรื่องจิต ซึ่งอยู่ในกฎธรรมชาติในข้อจิตนิยาม และ ความเป็นระเบียบในเรื่องกรรม ซึ่งอยู่ในกฎธรรมชาติในข้อกรรมนิยาม ความเป็นระเบียบสม่ำเสมอของธรรมชาติเหล่านี้ไม่ขึ้นอยู่กับความรู้ของมนุษย์ นั่นหมายถึงว่า มนุษย์มิใช่ผู้ตัดสินว่าการกระทำใดเป็นความดี การกระทำใดเป็นความชั่ว ความดีและความชั่วในการกระทำของมนุษย์ถูกกำหนดไว้แล้วโดยธรรมชาติ

2. นอกจากนี้ พุทธศาสนามีทัศนะว่า การกระทำของมนุษย์ถูกกำหนดโดยสังขาร สังขารเป็นองค์ประกอบหนึ่งในขันธห้า สังขารอยู่ในภาวะที่เรียกว่า เจตสิก ซึ่งเจตสิกเป็นนามธรรมที่อิงอาศัยอยู่กับจิตสังขาร โดยแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ฝ่ายดีกับฝ่ายชั่ว ฝ่ายดี ได้แก่ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง ฝ่ายชั่ว ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง ธรรมชาติสองฝ่ายนี้ผลักดันให้มนุษย์เรากระทำการต่าง ๆ เมื่อใดที่ธรรมชาติฝ่ายดีผลักดันให้เรากระทำการกระทำหนึ่ง ๆ การกระทำนี้จัดได้ว่าเป็นความดี แต่ถ้าเมื่อใดธรรมชาติฝ่ายชั่วผลักดันให้เรากระทำการใด ๆ การกระทำดังกล่าว จัดได้ว่าเป็นการกระทำชั่ว

ตามทัศนะของพุทธศาสนา การฆ่ามนุษย์เป็นความชั่วอย่างแน่นอน ไม่ว่าจะฆ่าใคร เวลาใด สถานที่ไหน หรือเพื่ออะไร เนื่องจากว่า การฆ่าเป็นการกระทำที่เกิดจากแรงผลักดันฝ่ายชั่ว คือ ความโลภ ความโกรธ หรือความหลง การฆ่าจึงจัดได้ว่าเป็นความชั่ว ในบางสังคมการฆ่าคนในบางสถานการณ์ไม่จัดว่าเป็นความชั่ว แต่สำหรับพุทธศาสนา ความไม่รู้ในกฎธรรมชาติหรือศีลธรรมดังกล่าวไม่มีส่วนบิดเบือนให้การฆ่าเป็นการกระทำที่ถูกต้องได้

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ทัศนะเรื่องความดี ความชั่วของพุทธศาสนาเป็นสัมบูรณ์นิยม เพราะความดี ความชั่วเป็นคุณสมบัติที่ตายตัวของการกระทำทุกอย่างนั่นเอง

4.3 โครงสร้างของระบบพุทธจริยธรรม

ที่กล่าวมาแล้วว่า จริยธรรมที่จะนำมาเป็นข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์สูงสุดของบุคคลและสังคม จะต้องมีความสอดคล้องกับความรู้ความเข้าใจในศีลธรรม โดยศีลธรรมจะเป็นส่วนที่เป็นรากฐานของการวางข้อประพฤติปฏิบัติ ศีลธรรมที่เป็นรากฐานของระบบจริยธรรมที่สำคัญ คือ กรรมนิยาม

กับจิตนิยาม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกฎธรรมชาตินี้ หรือที่เรียกว่า นิยาม 5¹¹

นิยาม 5

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ หรือ สิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม เป็นวัตถุหรือจิตใจ ไม่ว่าจะในชีวิตหรือโลกที่แวดล้อม ทั้งหมดล้วน เป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย หรือกฎธรรมชาติ หรือที่เรียกว่า นิยาม ซึ่งมีอยู่ 5 นิยาม ดังนี้

1. **อุตุนิยาม** เป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ เรื่องอุณหภูมิมสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ เช่น อากาศร้อนทำให้เหงื่อออก อากาศเย็นลงมากน้ำ กลายเป็นน้ำแข็ง หรือถ้าอากาศร้อนมาก น้ำก็กลายเป็นไอ เหล่านี้เรียกว่า อุตุนิยาม

2. **พีชนิยาม** เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับพืชพันธุ์ เช่น หลักความจริงที่ว่า ปลูกพืช เช่นใดก็ให้ผลเช่นนั้น ปลูกมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง ปลูกมะนาวก็ออกผลเป็นมะนาว เหล่านี้เรียกว่า พีชนิยาม

3. **จิตนิยาม** เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิตเช่น เมื่ออารมณ์มา กระทบกับประสาทสัมผัส จะมีการรับรู้เกิดขึ้นแล้วจิตก็จะทำงาน เช่น จิตดวงนี้เกิดขึ้นแล้วจะมีเจตสิก อะไรประกอบได้บ้าง ถ้าเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นจะมีเจตสิกดวงไหนเกิดขึ้นร่วมด้วย ดวงไหนร่วมไม่ได้ เมื่อจิตจะขึ้นสู่วิถีก็ออกรับอารมณ์ มันจะดำเนินไปอย่างไร เหล่านี้เป็นกฎแห่งการทำงานของจิต เป็นกฎหนึ่ง ที่เรียกว่า จิตนิยาม

4. **กรรมนิยาม** เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ คือ กระบวนการ ที่เป็นสาเหตุให้เกิดการกระทำและการให้ผลของการกระทำหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า เป็นกระบวนการ แห่งเจตจำนง หรือความคิดปรุงแต่งต่าง ๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องอันสอดคล้องกัน เช่น ทำกรรมดี มี ผลดี ทำกรรมชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น

5. **ธรรมนิยาม** เป็นกฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และอาการที่เป็นเหตุ เป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะสิ่งที่เรียกกันว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่น สิ่งทั้งหลาย เมื่อเกิดขึ้น จะตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา คนเราย่อมมีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา เหล่านี้

¹¹พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธธรรม** (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 152.

เป็นกฎหนึ่งที่เรียกว่า ธรรมเนียม

ในบรรดาธรรมเนียมทั้งห้าหรือกฎธรรมชาติทั้งหลาย เมื่อมองในแง่ของมนุษย์ ธรรมเนียมเป็นกฎที่สำคัญมากที่สุด เนื่องจากว่าเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง มนุษย์เป็นผู้ปรุงแต่งกรรม และกรรมก็เป็นเครื่องปรุงแต่งวิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ สาธารณะหรือตัวแท้ของกรรม คือ เจตนาหรือเจตจำนง ดังนั้น ธรรมเนียมจึงเป็นกฎที่ครอบคลุมโลกแห่งเจตจำนง และการปรุงแต่งสร้างสรรค์ทั้งหมดของมนุษย์ ธรรมเนียมเป็นแกนนำในการปรุงแต่งชีวิตของมนุษย์แต่ละคน เป็นเครื่องชี้กำหนดแนวทางของสังคม ผลงานสร้างสรรค์หรือทำลายของมนุษย์ เป็นฐานที่มนุษย์อาศัยก้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่น ๆ เพื่อปรุงแต่งบังคับควบคุมโลกของธรรมชาติ พระพุทธศาสนาได้สอนเน้นถึงความสำคัญของกรรมเป็นอย่างมาก ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “กัมมุนา วัตตตี โลโก”¹² หมายความว่า โลกเป็นไปเพราะกรรม

4.4 กรรมในทัศนะของพุทธจริยธรรม

4.4.1 ความหมายของกรรม

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ ความหมายของ กรรม ตามพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ของพระเทพเวที (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) เขียนไว้ว่า

กรรม การกระทำ หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความตั้งใจหรือตั้งใจทำดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เช่น ขุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ ให้ตกลงไปตายเป็นกรรม แต่ขุดบ่อน้ำไว้กินใช้ สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม แต่ถ้ารู้ที่อยู่ บ่อน้ำที่ตนขุดไว้อยู่ในที่ซึ่งคนจะพลัดตกได้ง่าย แล้วปล่อยปละละเลย มีคนตกลงไปตายก็ไม่พินเป็นกรรม การกระทำที่ดี เรียกว่า “กรรมดี” ที่ชั่ว เรียกว่า “กรรมชั่ว”¹³

อย่างไรก็ตาม ความหมายที่กล่าวข้างต้น เป็นความหมายอย่างกลาง ๆ ถ้าจะให้ชัดเจน ควรพิจารณาความหมายออกเป็นระดับ ดังนี้

¹²พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 155.

¹³พระเทพเวที (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 4.

1. ระดับตัวแท้จริงของกรรม เป็นการมองเฉพาะตัว ความหมายของกรรม คือ เจตนา อันได้แก่ เจตจำนง ความตั้งใจ การเลือกตัดสินใจ หรือพลังนำที่เป็นตัวกระทำ เจตนาหรือเจตจำนงนี้เป็นตัวนำ ปังชี้ และกำหนดทิศทางแห่งการกระทำทั้งหมดของมนุษย์ เจตจำนงเป็นแกนนำในการริเริ่ม ประชุมแต่ง สร้างสรรค์ทุกอย่าง ดังนั้น จึงเป็นตัวแท้ของกรรม ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “เจตนาหิ กิขเว กมฺมํ วทามิ”¹⁴ หมายความว่า กิขเวทั้งหลาย เจตนาอันนั้นเอง เราเรียกว่า กรรม บุคคลลงใจแล้ว จึงกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ

2. กรรมในแง่ตัวประกอบอันมีส่วนร่วมในกระบวนการของชีวิต มีหน้าที่ในการ ประชุมแต่งโครงสร้างและวิถีที่จะดำเนินไปของชีวิต กรรมในแง่นี้มีความหมายตรงกับ คำว่า สังขาร อันหมายถึง สภาพที่ประชุมแต่งจิต องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตโดยมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่ง ประชุมแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ

3. กรรมในแง่เป็นความประพฤตินของบุคคล บุคคลซึ่งดำเนินชีวิตอยู่ในโลกเป็น เจ้าของบทบาทของตนต่าง ๆ กันไป กรรมในแง่นี้ก็ คือ การทำ การพูด การคิด หรือการตรึงตรองในใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา หรือความประพฤตินต่าง ๆ ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบ เก็บเกี่ยวผลกรรมเป็นส่วนตัว

4. กรรมในความหมายของการประกอบอาชีพการงาน การดำเนินชีวิตและการ ดำเนินกิจการต่าง ๆ ของมนุษย์ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากเจตจำนง การคิดประชุมแต่งสร้างสรรค์ ซึ่งทำให้เกิดความเป็นไปในสังคมมนุษย์

กล่าวโดยสรุป ความหมายของกรรมมี 4 ระดับดังกล่าว จึงจะเป็นความหมายที่สมบูรณ์ ครบถ้วน แต่อย่างไรก็ตาม ควรถือเอาความหมายในแง่ของเจตนาเป็นพื้นฐานเสมอไป เนื่องจากว่า เจตนาหรือเจตจำนงเป็นตัวการที่นำมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลาย และกำหนดแนวทางว่าจะ เกี่ยวข้องแบบไหน อย่างไร จะมีปฏิกิริยาต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างไร จะทำตัวเป็นช่องทางแสดงออกของ อกุศลธรรมในรูปของตัณหา หรือในรูปของโลภะ โทสะ โมหะ หรือเป็นช่องทางแสดงออกของกุศลธรรม เพื่อส่งเสริมประโยชน์สุข ทั้งหมดนี้ย่อมเป็นอำนาจอิสระของเจตนาที่จะทำได้ การกระทำใดที่ไร้เจตนา ย่อมไม่มีผลตามกรรมนิยาม กล่าวคือ ไม่เป็นไปตามกฎแห่งกรรม จะเป็นเรื่องของนิยามอื่น ๆ

¹⁴พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 157.

4.4.2 ประเภทของกรรม

เมื่อจำแนกตามคุณภาพหรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ แบ่งได้เป็น 2 อย่าง¹⁵ คือ

1. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล กล่าวคือ เป็นการกระทำที่ไม่ดีหรือกรรมชั่ว เป็นการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล นั่นคือ โลภะ โทสะ โมหะ หรือเรียกกง่าย ๆ ว่า โลก โกรธ หลง

2. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล กล่าวคือ เป็นการกระทำที่ดีหรือกรรมดี เป็นการกระทำที่เกิดจาก กุศลมูล นั่นคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หรือไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง

เมื่อจำแนกตามทางที่ทำความหรือทางแสดงออกของกรรม หรือที่เรียกว่ากุศลกรรมบถ¹⁶ แบ่งได้เป็น 3 ทาง คือ

1. กายกรรม กรรมหรือการกระทำทางกาย

2. วจีกรรม กรรมหรือการกระทำทางวาจา

3. มโนกรรม กรรมหรือการกระทำทางใจ

เมื่อจำแนกตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผล แบ่งได้ 4 อย่าง คือ

1. กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขารที่มีการเบียดเบียน เช่น ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท และดื่มสุราเมรัย

2. กรรมขาว มีวิบากขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขารที่ไม่มีการเบียดเบียน ตัวอย่างเช่น การประพฤติตามกุศลกรรมบถ 10

3. กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว ได้แก่ กายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขารที่มีการเบียดเบียนบ้าง ไม่เบียดเบียนบ้าง เช่น การกระทำของมนุษย์ทั่วไป

¹⁵พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 159.

¹⁶กุศลกรรมบถ คือ ทางแห่งกรรมดี, ทางทำดี, ทางแห่งกรรมที่เป็นกุศล, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติมี 10 อย่างคือ ก. กายกรรม 3 ได้แก่ 1. เว้นจากทำลายชีวิต 2. เว้นจากถือเอาของที่เขา มิได้ให้ 3. เว้นจากประพฤติผิดในกาม ข. วจีกรรม 4 ได้แก่ 1. เว้นจากพูดเท็จ 2. เว้นจากพูดส่อเสียด 3. เว้นจากพูดคำหยาบ 4. เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ ค. มโนกรรม 3 ได้แก่ 1. ไม่โลภคอยจ้องอยากได้ของเขา 2. ไม่คิดร้ายเบียดเบียนเขา 3. เห็นชอบตามคลองธรรม

4. กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม ได้แก่ เจตนาเพื่อละกรรมทั้งสามอย่างข้างต้น หรือโดยองค์กรรม ได้แก่ มรรคมืองค์แปด หรือโพชฌงค์เจ็ด

เมื่อมองอย่างละเอียดถึงความหมายที่แยกประเภทดังกล่าว จะเห็นได้ชัดว่า กรรมอยู่ที่ตัวเราทุก ๆ คนที่ประพฤติปฏิบัติดำเนินชีวิตอยู่ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่ความรู้สึกนึกคิด ข้อปฏิบัติต่าง ๆ แม้แต่การปฏิบัติธรรมชั้นใน เช่น การปฏิบัติตามมรรคมืองค์แปด การเจริญโพชฌงค์เจ็ด ก็ถือว่าเป็นกรรมทั้งสิ้น

นอกจากนั้น เรื่องราวอันเกี่ยวกับกรรมยังแบ่งให้ชัดเจนลงไปเป็น 2 ประเภท คือ กรรมที่เป็นไปตามหลักของศีลธรรม กับกรรมที่เป็นไปตามหลักของสังขธรรม ดังคำที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

“เมื่อเราจะศึกษาเรื่องกรรมกันให้ถูกต้อง ให้ครบถ้วนและให้ชัดเจนที่สุดแล้ว ท่านทั้งหลายจะต้องมองเห็นให้ชัดลงไปว่า เราจะต้องแบ่งกรรมหรือเรื่องราวอันเกี่ยวกับกรรมนี้ออกเป็น 2 ประเภท คือ กรรมที่เป็นไปตามหลักของศีลธรรมนี้อย่างหนึ่ง และกรรมที่เป็นไปตามหลักของสังขธรรมอีกอย่างหนึ่ง

คนบางคนอาจจะนึกแย้งขึ้นมาในใจว่า เรื่องศีลธรรมนี้ไม่ใช่สังขธรรมหรืออย่างไร เรื่องนี้ขอให้มองละเอียดลึกลงไปว่า เรื่องศีลธรรมนั้นเอาโลกนี้เป็นประมาณ เอาความรู้สึกของคนในโลกนี้เป็นประมาณ หรือเอาความต้องการของสังคมในโลกนี้เป็นประมาณ ทุกคนล้วนแต่มีความรู้สึกว่ามีตัวตน ดังนั้น เรื่องของศีลธรรมจึงยังเป็นสิ่งที่เนื่องอยู่กับตัวตน เมื่อเนื่องอยู่กับตัวตนก็ยังไม่เรียกว่าสังขหรือสังขธรรม มันเป็นสังขธรรมก็โดยสมมติเท่านั้น ไม่ใช่สังขธรรมจริง ต่อเมื่อไม่เนื่องด้วยตัวตน คือตามธรรมชาติที่ไม่มีอะไรที่ควรถือว่าเป็นตัวตนดังนี้เสียก่อน จึงจะเรียกว่าเป็นสังขธรรม

เรื่องกรรมนั้นมีทั้งประเภทศีลธรรมและประเภทสังขธรรม... เมื่อเข้าใจเรื่องกรรมไม่ถูกต้องครบทั้งสองอย่าง การปฏิบัติย่อมไม่ถูกต้อง คือจะไขว้เขวปนเปกันไปได้ เดียวจะเอา เดียวจะไม่เอา เมื่อไม่อยากมีตัวตนก็บอกว่าไม่มีตัวตน พออยากจะมีตัวตน ก็บอกว่าอยากจะมีตัวตน เมื่ออะไรเป็นที่ถูกใจก็จะบอกว่าอย่างนั้น แล้วส่วนใหญ่ความรู้สึกในใจจริง ๆ มันก็มีตัวตน ...”¹⁷

¹⁷พุทธทาสภิกขุ, *อิทัปปัจจยตา* (สุวาทนุฎฐาณี : ธรรมทานมูลนิธิ, 2516), หน้า 373 –

กรรมที่เป็นไปตามหลักของศีลธรรม เป็นกรรมในระดับโลกียะ เป็นกรรมในความหมายที่ว่า เป็นการกระทำที่มีมูลจากเจตนา และเจตนา นั้นเป็นเจตนาของอวิชาหรือความหลงผิด และความหลงนี้เป็นเหตุให้เกิดเจตนาเพื่อจะทำกรรมต่อ ๆ ไป หรือที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่า

“เจตนาเป็นเหตุให้ทำกรรม เจตนา นั้นเป็นกิเลส ฉะนั้นจึงพูดได้เลยว่า กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมนั้นทำลงไปแล้ว ย่อมมีผลกรรม เรียกว่า วิบาก วิบากนั้นได้รับแล้วก็จะก่อให้เกิดกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปได้ เพื่อทำกรรมใหม่ต่อไปอีก

วงเวียนของกรรมมันจึงอยู่ที่กิเลส แล้วก็กรรม แล้วก็วิบาก กิเลส กรรม วิบากอยู่อย่างนี้จนกว่ามันจะสิ้นสุดลงไปได้ โดยการกระทำที่ถูกต้อง คือ ตามหลักที่พระพุทธเจ้าท่านทรงสั่งสอนไว้”¹⁸

กล่าวโดยสรุป กรรมในขั้นศีลธรรมเป็นกรรมที่ยังยึดติดในตัวตน ไม่รู้จักการสิ้นกรรมหรือหมดกรรม เป็นกรรมที่มีสาเหตุมาจากอวิชาหรือความหลงผิด เป็นกรรมที่อยู่ในวงจรของกิเลส กรรม วิบาก เป็นการกระทำอันมีสาเหตุมาจากกิเลส แล้วก่อให้เกิดผลของกรรมอย่างไม่สิ้นสุด ดังที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

“คนทั่วไปจะรู้สึกว่ามี “กู” เป็นผู้กระทำ มี “ของกู” ได้มาอย่างนี้เสมอ มันก็เลยเป็นเรื่องกรรมชนิดที่ประกอบอยู่ด้วยความไม่รู้หรืออวิชา มีตัวตนเป็นผู้กระทำ มีตัวกูเป็นผู้กระทำอย่างนี้ เรียกว่า กรรมของอวิชา จะเป็นไปได้แต่ในทางศีลธรรม”¹⁹

ส่วนกรรมที่เป็นไปตามหลักของสังฆธรรม เป็นกรรมในขั้นปรมาตถธรรมหรือกรรมในขั้นสูง เป็นกรรมที่ไม่ยึดติดตัวตน กล่าวคือ เป็นกรรมโดยไม่ต้องมีผู้กระทำ คือ เป็นการกระทำที่เป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปัจจยตาหรือเป็นกรรมเพื่อความสิ้นไปแห่งกรรมนั่นเอง ดังที่ท่านพุทธทาสกล่าวว่า

“เรื่องความสิ้นกรรม ก็คือ เรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นในความเป็นตัวตนหรือของตน ฉะนั้น ควรจะจำคำสั้น ๆ นี้ไว้เพื่อกันลืมว่า มีตัวก็มีกรรม หมดตัวก็หมดกรรม ใครไม่อยากหมดกรรมก็มีตัวไปก่อนก็แล้วกัน เราจึงพูดเรื่องกรรมเป็น 2 เรื่องว่า เรื่องมีกรรมและเรื่องหมดกรรม เรื่องมีกรรมก็เป็นเรื่องกรรมในพวกศีลธรรม เป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งอิทัปปัจจยตาฝ่ายสมุทยวาร พอพูดถึงเรื่องหมดตัวก็หมดกรรม ก็เป็นเรื่องของอิทัปปัจจยตาที่เป็นไปในฝ่ายนิโรธวาร

¹⁸พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, 2516), หน้า 376.

¹⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 379.

อิทัปปัจจยตามีอยู่ 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายให้เกิดขึ้นเรียกว่า สมุทยวาร ฝ่ายที่ดับลงไป เรียกว่า ฝ่ายนิโรธวาร กรรมประเภทที่หนึ่งเป็นไปตามสมุทยวาร กรรมประเภทที่สองเป็นไปตามนิโรธวาร ดังนั้น มันจึงต่างกันเหมือนกับว่าตรงกันข้าม มีตัวก็มีกรรม หมดตัวก็หมดกรรม”²⁰

กล่าวโดยสรุป เรื่องกรรมในชั้นศีลธรรมเป็นกรรมที่เกิดจากกิเลสหรือความยึดมั่นในตัวตน เหตุให้เกิดกรรมมีทั้งโลก โกรธ และหลง เป็นกรรมเพื่อให้เกิดกรรมต่อ ๆ ไป ส่วนเรื่องกรรมในชั้นศีลธรรมเป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม กล่าวคือ เป็นกรรมที่เกิดจากการละความยึดถือในตัวตน เหตุให้เกิดกรรมคือ ความไม่โลก ไม่โกรธ และไม่หลงอันเป็นกรรมซึ่งเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมหรือดับกรรม ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ 3 อย่างนี้ เป็นเหตุให้เกิดกรรม 3 อย่างเป็นไฉน ? คือ โลกะ 1 โทสะ 1 โมหะ 1 ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความโลภ เกิดแต่ความโลภ มีความโลภเป็นเหตุ มีความโลภเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความโกรธ เกิดแต่ความโกรธ มีความโกรธเป็นเหตุ มีความโกรธเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความหลง เกิดแต่ความหลง มีความหลงเป็นเหตุ มีความหลงเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อความดับกรรม ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความไม่โลภ เกิดแต่ความไม่โลภ มีความไม่โลภเป็นเหตุ มีความไม่โลภเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความดับกรรม กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความไม่โกรธ เกิดแต่ความไม่โกรธ มีความไม่โกรธเป็นเหตุ มีความไม่โกรธเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความดับกรรม กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมใดที่บุคคลทำด้วยความไม่หลง เกิดแต่ความไม่หลง มีความ

²⁰พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา (สุวาทนุฎฐานี : ธรรมทานมูลนิธิ, 2516), หน้า 382 .

ไม่หลงเป็นเหตุ มีความไม่หลงเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศล กรรมนั้นไม่มีโทษ กรรมนั้นมีสุขเป็น ผลกรรมนั้นเป็นไปด้วยความดับกรรม กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ 3 อย่างนี้แล เป็นเหตุให้เกิดกรรม"²¹

ความดีและความชั่วที่เกี่ยวกับเรื่องกรรม

1. ความดีและความชั่วที่เกี่ยวกับเรื่องกรรม เป็นการศึกษานองของกรรมนิยาม และมีคำเรียกโดยเฉพาะ กล่าวคือ คำว่า ดี ใช้คำว่า กุศล ส่วนคำว่า ชั่ว ใช้คำว่า อกุศล
2. การศึกษาพิจารณาเรื่องกุศลและอกุศล มองในแง่จริยธรรมของพระพุทธ ศาสนาเป็นเรื่องของกรรมนิยาม จึงจัดอยู่ในประเด็นของการพิจารณาในแง่สภาวะ
3. ความเป็นไปของกรรมนิยามย่อมสัมพันธ์กับนิยามอื่น ๆ และสัมพันธ์กับสังคม นิยมน์ด้วย²² ในด้านภายในบุคคล กรรมนิยามอิงอยู่กับจิตนิยาม ในด้านภายนอกกรรมนิยามสัมพันธ์ กับสังคมนิยมน์

ความหมายของกุศลและอกุศล

กุศลและอกุศล เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในจิตใจและมีผลต่อจิตใจก่อน แล้วจึงมีผลต่อ บุคลิกภาพและแสดงผลนั้นออกมาภายนอก ความหมายของกุศลและอกุศลจึงมุ่งไปที่พื้นฐาน นั่นคือ เนื้อหาสาระและความเป็นไปภายในจิตใจเป็นหลัก

²¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 20 พระสุตตันตปิฎก เล่ม 12 อังคุตตรนิกาย เอกก-ทุก-ติกนิบาต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), หน้า 249 – 250.

²²สังคมนิยมน์ เป็นศัพท์ที่ท่านธรรมปิฎก (ประยูรย์ ปยุตโต) บัญญัติไว้ในบทที่ 5 เรื่อง กรรมของหนังสือพุทธธรรม มีความหมายคือ เป็นกฎที่มนุษย์กำหนดขึ้น เพื่อควบคุมความประพฤติ ในหมู่มนุษย์ด้วยกันให้อยู่ร่วมกันโดยผาสุก กฎเกณฑ์ของสังคมนิยมน์เป็นเรื่องการปรุงแต่งของมนุษย์จึง เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากกรรมและขึ้นต่อกรรมนิยามด้วย

บุคคล แปลตามศัพท์ว่า ฉลาด ชำนาญ สบาย เลือหรือเกื้อกูล เหมาะะ ดิงาม เป็นบุญ คล่องแคล่ว ตัดโรคหรือตัดสิ่งชั่วร้ายที่น่ารังเกียจ ส่วนออกุศลก็แปลว่า สภาวะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล หรือตรงกันข้ามกับกุศล เช่นว่า ไม่ฉลาด ไม่สบาย เป็นต้น²³

ความหมายเชิงอธิบายในทางธรรมของกุศล มี 4 อย่าง ดังนี้

1. อโรคยะ ความไม่มีโรค คือ สภาพจิตที่ไม่มีโรค เป็นสภาวะหรือองค์ประกอบที่ เกื้อกูลแก่สุขภาพจิต ทำให้จิตไม่ป่วย ไม่ถูกบีบคั้น เป็นจิตที่แข็งแรง คล่องแคล่ว ใช้งานได้ดี เป็นต้น
2. อนวัชชะ ไม่มีโทษหรือไร้ตำหนิ แสดงถึงภาวะที่จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง ไม่ มัวหมอง สะอาดเกลี้ยงเกลา ผ่องแผ้ว บริสุทธิ์ เป็นต้น
3. โทศลสัมภุต เกิดจากปัญญาหรือความฉลาด หมายถึง ภาวะที่จิตประกอบอยู่ ด้วยปัญญาหรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ ความเข้าใจ มองเห็นหรือรู้เท่าทันความเป็นจริง
4. สุขวิบาก คือ เป็นสภาพที่ทำให้มีความสุข เมื่อกุศลเกิดขึ้นในใจ ย่อมก่อให้เกิด ความสุขสบายใจ เช่น เมื่อร่างกายแข็งแรง จิตใจไม่มีสิ่งใดมาเบียดเบียน (อโรค) ไม่มีมลทินมาแผ้ว พาน (อนวัชชะ) และรู้ตัวว่าอยู่ในภาวะที่มั่นคงถูกต้องเหมาะสม (โทศลสัมภุต) ถึงจะมีได้รับสิ่งใด เป็นพิเศษ ก็ย่อมมีความสุข สบายใจ (สุขวิบาก) เป็นต้น

ความหมายของอกุศล

อกุศล หมายถึง เป็นสภาพจิตที่มีโรค มีตำหนิ มีข้อเสียหายนันเกิดจากอวิชชา²⁴ และมีทุกข์เป็นวิบาก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า เป็นสภาพที่ทำให้จิตเสียคุณภาพและเสื่อมสมรรถภาพ

²³ พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 164.

²⁴ อวิชชา ความหมายของอวิชชาจากพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ของพระ เทพเวที (ประยูรค์ ปยุตฺโต) กล่าวไว้ว่า อวิชชา คือ ความไม่รู้จริง, ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง มี 4 คือ ความไม่รู้ร้อยสี่ 4 แต่ละอย่าง (1. ไม่รู้ทุกข์ 2. ไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์ 3. ไม่รู้ความดับทุกข์ 4. ไม่รู้ทางให้ถึงความดับทุกข์) อวิชชา 8 คือ อวิชชา 4 และเพิ่ม 5 คือ ไม่รู้อดีต 6. ไม่รู้อนาคต 7. ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต 8. ไม่รู้ปัจจุสมุปบาท

ตัวอย่างกุศลกรรม เช่น สติหรือความระลึกได้ เป็นความสามารถควบคุมจิตอยู่กับ
สิ่งที่พึงเกี่ยวข้อง

- เมตตา คือ ความรัก ความปรารถนาดี มีความต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข
- อโลภะ คือ ความไม่โลภ เป็นการว่างจากความอยากต่าง ๆ ตลอดจนมี

ความคิดเพื่อแผ่ผู้อื่น

- ปัญญา คือ ความรู้ชัด ความเข้าใจและความรู้เท่าทันตามความเป็นจริง
- ปัสสัทธิ คือ ความผ่อนคลาย ความสงบ ความเย็นกายเย็นใจ ไม่เครียด
- กุศลฉันทะ คือ ความพอใจใฝ่รักในสิ่งที่ดีงาม มีจิตมุ่งมั่นในแนวทางแห่ง

เหตุปัจจัย

- มุทิตา คือ ความพลอยยินดี เบิกบานเมื่อผู้อื่นประสบความเจริญ หรือ

ความสุข

ตัวอย่างอกุศลกรรม

- กามฉันท์ คือ ความอยากได้ ใคร่เอา
- พยาบาท คือ ความคิดร้าย แค้นใจ
- ถีนมิทธะ คือ ความหดหู่ ท้อแท้ หงอยเหงา เชื่องซึม
- อุทธัจจกุกกุจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน หงุดหงิด รำคาญ เดือดร้อนใจ
- วิจิกิจฉา คือ ความลังเล ไม่อาจตัดสินใจเด็ดขาดได้
- โภธ คือ ความโภธ
- อิศสา คือ ความริษยา ทนเห็นคนอื่นได้ดีไม่ได้
- มัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ ความหึงหวง

กุศลกรรมย่อมทำให้ผู้กระทำถูกเรียกว่า ผู้กระทำดี และส่งผลให้ผู้กระทำได้รับผล
แห่งการกระทำดี เช่น เมื่อมีเมตตา จิตใจผู้ที่เมตตาย่อมมีความสุขผ่องใส ปลอดภัยและกว้างขวาง
อันเป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ส่งเสริมคุณภาพและสมรรถภาพของจิต สติทำให้ใจอยู่กับสิ่งที่ต้อง
ทำ ระลึกได้ถึงการศึกษาปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสมในกรณีนั้น ๆ และยังเป็นการป้องกันมิให้ออกุศลกรรม
ทั้งหลายได้มีโอกาสเข้ามาในจิตใจ ทำให้จิตใจอยู่ในสภาพที่พร้อมจะทำงานได้อย่างดี

ส่วนอกุศลกรรมย่อมทำให้ผู้กระทำถูกเรียกว่า ผู้กระทำชั่ว และส่งผลให้ผู้กระทำได้รับ
ผลร้ายของการกระทำชั่วดังกล่าว เช่น ความริษยา ทำให้จิตใจผู้ที่มีความริษยาถูกบีบคั้น ไม่สบาย

ไม่ปลดปล่อย บั่นทอนคุณภาพจิตอย่างมาก ความโกรธก็เป็นอกุศลกรรมเช่นกัน กล่าวคือ เมื่อผู้ใดมีความโกรธอยู่ในจิตใจ ความโกรธจะแผดเผาใจให้ร้อนรน บีบคั้นให้จิตใจไม่สบาย และส่งผลกระทบต่อกระเทือนถึงสุขภาพทางกายอย่างรวดเร็ว จึงจัดความโกรธว่าเป็นอกุศลกรรม กามฉันทก็จัดเป็นอกุศลกรรม เพราะทำให้จิตใจฟุ้งซ่าน ติดข้อง กัดกรุ่น มัวหมอง ไม่โปร่งสบาย ไม่ผ่องใส เป็นต้น

ลักษณะสำคัญของกุศลและอกุศล

1. กุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่กันได้²⁵

บางคนเมื่อบำเพ็ญทาน หรือรักษาศีลซึ่งจัดอยู่ในฝ่ายกุศล แล้วทำให้เกิดความลำพองใจความดีเหล่านั้น นำมาเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น ความลำพองและการยกตนข่มผู้อื่นจัดอยู่ในฝ่ายอกุศล อย่างนี้เรียกได้ว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล หรืออีกตัวอย่างหนึ่ง บางคนมีจิตที่ศรัทธา ซึ่งศรัทธาเป็นกุศลธรรม ทำให้จิตใจผ่องใสและมีกำลัง แต่ถ้าปฏิบัติต่อศรัทธาไม่แยบคายก็อาจจะกลายเป็นเหตุให้เกิดทิฐิและมานะได้ โดยยึดถือว่า ของตนเท่านั้นที่จริงแท้ ส่วนของคนอื่นเป็นเท็จ อาจเกิดความบาดหมางกันได้ อย่างนี้ก็เรียกว่า กุศลเป็นปัจจัยแก่อกุศล

ส่วนอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล มีตัวอย่างดังนี้ บางคนมีราคะซึ่งจัดอยู่ในอกุศล อยากไปเกิดบนสวรรค์ จึงตั้งใจประพฤติปฏิบัติเป็นผู้มีศีล อย่างนี้เรียกว่า อกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศล หรือเด็กบางคนมีราคะอยากสอบได้คะแนนดี จึงเกิดฉันทะและขยันเล่าเรียนแสวงหาความรู้ หรือบางคนเกิดกลัวตาย สำนึกได้หายตระหนี่ จึงมีจิตใจเผื่อแผ่เสียสละ ตั้งใจช่วยเหลือผู้อื่น เหล่านี้เรียกได้ว่าอกุศลเป็นปัจจัยแก่กุศลทั้งสิ้น

2. บุญและบาป กับกุศลและอกุศล

บุญ²⁶ มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า เครื่องชำระสันดาน กล่าวคือ ชำระพื้นจิตใจให้สะอาด

²⁵ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 167.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 168.

บาป²⁷ มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ทำให้ถึงทุกติ กล่าวคือ สิ่งที่ทำให้ตกไปในที่ชั่ว

ความหมายของบุญและบาปในแง่หลักกรรม บุญมีความหมายเท่ากับกุศล ส่วนบาปมีความหมายเท่ากับอกุศล แต่ในการใช้จริง โดยทั่วไปกุศลมีความหมายกว้างกว่าบุญ บางครั้งใช้แทนกันได้ แต่บางครั้งใช้แทนกันไม่ได้ ส่วนบาปกับอกุศลมีความหมายใกล้เคียงกันมากกว่า จึงใช้แทนกันได้มากกว่า

- กุศล ใช้ในแง่การกระทำหรือกรรมก็ได้ และลึกลงไปถึงตัวสภาวะธรรมก็ได้ ส่วนบุญมักใช้ในแง่การกระทำหรือกรรมเท่านั้น

- ในแง่พิเศษ บุญหมายถึง ผลของบุญหรือวิบากของกุศลกรรม แม้ในกรณีที่มีได้หมายถึงผลหรือวิบากโดยตรง บุญก็ใช้ในลักษณะที่สัมพันธ์กับผลตอบสนองภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสุขและการไปเกิดในที่ดี ๆ

- การใช้คำว่าบุญมักจำกัดอยู่ในระดับโลกียะ

- กุศลและอกุศลเป็นศัพท์วิชาการทางธรรมอย่างแท้จริง ส่วนบุญและบาปมักใช้อยู่ในวงแห่งคำสอนสำหรับชาวบ้านหรือชีวิตของฆราวาส

กล่าวโดยสรุป กรรมเป็นเรื่องของความเป็นเหตุเป็นผล กล่าวคือ เป็นเรื่องของกฎเกณฑ์แห่งเหตุปัจจัย ซึ่งโยงไปถึงไตรวิภังค์ คือ กิเลส กรรม วิบาก ของหลักปัจจุสมุปบาท กรรมเป็นนิยามหรือกฎธรรมชาติกฎหนึ่งในบรรดานิยามหรือกฎธรรมชาติ 5 อย่าง คือ อุดุนิยาม พีชนิยาม จิตนิยาม ธรรมนิยาม และกรรมนิยาม มิใช่ทุกสิ่งจะจัดเข้าเป็นกรรมนิยาม จะต้องพิจารณาเหตุปัจจัยให้ถูกต้องในเรื่องของกรรมจะต้องไม่สับสนกับลัทธิที่ผิดทั้งสาม คือ ลัทธิบุพเพทวาราทที่ถือว่าสิ่งใดจะเป็นไปตามกรรมเท่าทั้งสิ้น ลัทธิอิสสรนิมมานเหตุวาราทที่ถือว่า สิ่งใดจะเป็นไปตามเทพผู้บันดาลทั้งสิ้น และอเหตุวาราทที่ถือว่าทุกสิ่งล้วนเกิดขึ้นลอย ๆ ไม่มีสาเหตุ หลักกรรมของพระพุทธศาสนาเน้นปัจจุบันกรรมเท่าเป็นเพียงเหตุปัจจัยที่จะส่งผลถึงกรรมปัจจุบัน

²⁷ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 168.

4.5 เกณฑ์วินิจฉัยจริยธรรม

ในทัศนะของพุทธศาสนา กรรมนิยามมีความสัมพันธ์กับจิตนิยามและสังคมนิยมอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ กรรมนิยามอาศัยจิตนิยามเหมือนซ้อนอยู่บนจิตนิยาม แต่จุดแยกแยะระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยามมีความชัดเจน คือ เจตนาเป็นเนื้อหาสาระและเป็นตัวทำการของกรรมนิยาม ทำให้กรรมนิยามแยกออกมาเป็นอีกนิยามหนึ่งต่างหาก กรรมนิยามสามารถสร้างโลกแห่งเจตจำนงของตนเองขึ้นมา เจตนาอาศัยกลไกของจิตนิยามเป็นเครื่องมือในการทำงาน และเมื่อเจตนาทำการอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว กระบวนการก่อให้เกิดผลก็อาศัยการดำเนินงานของจิตนิยามนั่นเอง ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับจิตนิยาม มักไม่มีปัญหาเหมือนกับความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยม

ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยม มักมีปัญหาเกี่ยวกับความดีและความชั่วว่าอะไรที่เรียกว่าดี อะไรที่เรียกว่าชั่ว อะไรจะนำมาเป็นเกณฑ์ในการตัดสินว่าอะไรดี อะไรชั่ว บางคนก็มีทัศนะว่า ความดีความชั่วเป็นเรื่องของคนหรือสังคมนับบัญญัติขึ้นมา การกระทำอย่างเดียวกัน สังคมหนึ่งอาจพิจารณาว่าเป็นการกระทำที่ดี แต่อีกสังคมหนึ่งอาจพิจารณาการกระทำดังกล่าวว่าเป็นการกระทำที่ชั่วก็ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ความดีและความชั่ว หรือกุศลและอกุศลที่เป็นเรื่องของกรรมก็จัดอยู่ในกรรมนิยามทั้งสิ้น ส่วนความดีและความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคมนับอยู่ในขอบเขตของสังคมนิยม สิ่งที่เป็นทั้งตัวการสร้างความสัมพันธ์และจุดตัดแยกแยะระหว่างกรรมนิยามและสังคมนิยม คือ เจตนาหรือเจตจำนง นั่นเอง

สิ่งที่สังคมนับบัญญัติ เมื่อพิจารณาจากแง่ของกรรมนิยาม แบ่งออกเป็น 2 ประเภท²⁸ คือ

1. สิ่งที่สังคมนับบัญญัติ ไม่เกี่ยวกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยามโดยตรง แต่บัญญัติขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ของสังคมนับ²⁹ ตัวอย่างเช่น เพื่อให้คนที่อยู่ในสังคมนับอยู่ร่วมกันอย่างดี มีความสงบสุข สังคมนับจะบัญญัติสิ่งที่ทำให้สังคมนับอยู่ดี มีความสงบสุขได้จริงหรือไม่ก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่ที่กำหนดขึ้นมาด้วยความรู้ความเข้าใจกว้างขวางเพียงพอรอบคอบหรือไม่ บัญญัติเช่นนี้อยู่ในรูปของขนบธรรมเนียม ประเพณีตลอดจนกฎหมาย ดีหรือชั่วในกรณีอย่างนี้จัดเป็นเรื่องของสังคมนับ ซึ่งอาจมีการ

²⁸พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 173.

²⁹เรื่องเดียวกัน.

เปลี่ยนแปลงได้ มิใช่เรื่องของกรรมนิยาม ส่วนที่บัญญัติของสังคมนิยมเข้ามาเกี่ยวข้องกับขอบเขตของกรรมนิยาม อยู่ตรงประเด็นที่ เมื่อคนในสังคมหนึ่ง ๆ ยอมรับบัญญัติที่ตั้งขึ้น ไม่ว่าจะบัญญัตินั้นจะเป็นอย่างไร จะดีงามหรือไม่ การปฏิบัติตามหรือการฝ่าฝืนอยู่ตรงที่ผู้คนในสังคมมีเจตนาอย่างไร เจตนาคือ จุดตั้งต้นของกรรมนิยามและจัดอยู่ในเรื่องของกรรมนิยาม สังคมบางแห่งอาจพยายามสืบหาเจตนาเพื่อประกอบการพิจารณาในการตัดสินลงโทษ ซึ่งแสดงว่าสังคมนี้รู้จักถือเอาประโยชน์จากกรรมนิยามไปใช้ในทางสังคม ส่วนในเรื่องของกรรมนิยามเองนั้น ไม่ว่าจะสังคมจะสืบหาเจตนาหรือไม่ กรรมนิยามก็ได้เริ่มทำงานตั้งแต่ขณะที่บุคคลมีเจตนาและใช้เจตนาในการล่วงละเมิดบัญญัติ กล่าวคือ กระบวนการก่อวิบากได้เริ่มดำเนินไปและบุคคลผู้นั้นเริ่มได้รับผลของกรรมตั้งแต่นั้น

2. สิ่งที่บัญญัติกระทบถึงกุศลและอกุศลในกระบวนการของกรรมนิยาม

สังคมอาจบัญญัติความดีและความชั่วด้วยความรู้ว่าอะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล กล่าวคือ รู้ว่าอะไรเกื้อกูลต่อชีวิตจิตใจ อะไรที่เป็นโทษต่อชีวิตจิตใจของมนุษย์ หรืออาจจะบัญญัติโดยไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นกุศลหรืออกุศลก็ได้ แต่ไม่ว่าสังคมจะบัญญัติอย่างไรก็ตาม ความเป็นไปตามกรรมนิยามก็ย่อมเป็นไปตามปกติ มิได้เปลี่ยนไปตามบัญญัติของสังคมแต่อย่างใด³⁰ ยกตัวอย่างเช่น ถ้าในสังคมหนึ่งถือว่าฆ่าคนพวกอื่นเป็นความดี การฆ่าสัตว์ไม่บาป กรณีเช่นนี้ถือว่าความดีและความชั่วในสังคมนิยมขัดกับกุศลและอกุศลในกรรมนิยาม บางกรณีผลต่าง ๆ ที่ปรากฏในระดับสังคมอาจสืบเนื่องมาจากกรรมนิยามได้โดยพิจารณาจากเจตนา เจตนาอาจซ้อนกันอยู่ กล่าวคือ เจตนาที่ประกอบด้วยความยึดถือตามบัญญัติโดยแสดงออกเป็นความเชื่อถือและค่านิยม เป็นต้น และเจตนาในการกระทำตามหรือไม่ยอมกระทำตามบัญญัติในเฉพาะคราว การได้รับผลตามกรรมนิยามจะมีขึ้นทันทีตั้งแต่เริ่มมีเจตนา เช่น คนที่เคร่งเครียดแข่งขันในเรื่องทำงาน เจตนาจะประกอบไปด้วยความเครียดเร่าร้อน และจะส่งผลสภาพจิตเช่นนี้ไว้ จนแสดงออกมาเป็นบุคลิกภาพ

สังคมนิยมกับกรรมนิยามแตกต่างกัน ผลในฝ่ายกรรมนิยามย่อมดำเนินไปตามกระบวนการแห่งกรรมนิยามโดยไม่ขึ้นต่อบัญญัติของสังคม แต่อย่างไรก็ตามกรรมนิยามและสังคมนิยมก็มีแง่มุมที่มีความสัมพันธ์กัน ดังนั้น ผู้ปฏิบัติถูกต้องในแง่ของกรรมนิยาม กล่าวคือ ทำตามหลักกุศล ก็อาจจะประสบปัญหาจากสังคมนิยมนั้น ๆ ได้ เช่น ผู้ที่อยู่ในสังคมที่ขึ้นชอบในวัตถุหรือ

³⁰พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 175.

บริโภคนิยม แต่มีบุคคลบางคนไม่ได้กระทำตามบัญญัติของสังคมที่เขาใช้ชีวิตอยู่ ในแง่ของกรรมนิยาม คุณภาพจิตของบุคคลผู้นี้เป็นคุณภาพจิตที่ดีปลอดโปร่ง เนื่องจากว่าชีวิตของเขามีต้องหมกมุ่นอยู่แต่ความหลงมัวเมาในวัตถุ แต่ในแง่ของสังคมนิยม เขาอาจจะถูกมองว่าเป็นคนแปลกแยกหรือไม่ฉลาด เป็นต้น สังคมที่เจริญแล้วเท่านั้นที่ผู้คนส่วนใหญ่มีปัญญา มักจะอาศัยประสบการณ์ซึ่งได้สะสมมาของบรรพบุรุษ ได้เรียนรู้ว่าสิ่งใดก่อผลต่อชีวิตจิตใจของมนุษย์อย่างแท้จริง อะไรที่ไม่ก่อผล มักจะบัญญัติกฎเกณฑ์ข้อกำหนดเกี่ยวกับความดีและความชั่วของฝ่ายสังคมนิยม ให้สอดคล้องกับหลักฝ่ายกุศลและอกุศลในฝ่ายกรรมนิยาม ซึ่งความสามารถบัญญัติหลักฝ่ายสังคมให้สอดคล้องกับหลักกรรมนิยามนี้จะเป็นเครื่องวัดความเจริญที่แท้จริงของสังคมนั้นด้วย

โดยนัยนี้ เมื่อมีปัญหาจะต้องวินิจฉัยข้อบัญญัติเกี่ยวกับความดีและความชั่ว จะพิจารณาเป็น 2 ชั้น คือ พิจารณาในแง่สังคมนิยมว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นไปเพื่อผลดีหรือไม่ เช่น ช่วยให้เกิดประโยชน์สุขแก่สังคม แล้วพิจารณาในแง่กรรมนิยาม ว่าข้อบัญญัตินั้นเป็นกุศลหรือไม่ กล่าวคือ เป็นไปเพื่อก่อผลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่อีกชั้นหนึ่ง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ วิธินิจฉัยความดีและความชั่ว มีอยู่ 2 วิธีด้วยกัน คือ

1. วิธินิจฉัยโดยดูผลของการกระทำหรือสภาวะธรรม และ
2. วิธินิจฉัยโดยสืบสาวหาที่มาของการกระทำ หรือสภาวะธรรม

กล่าวโดยทั่วไป เกณฑ์วินิจฉัยหรือวิธินิจฉัยเรื่องกรรมดี กรรมชั่ว ในแง่ของกรรมให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักตัดสินว่าเป็นกรรมหรือไม่ และในแง่ที่ว่ากรรมนั้นเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว มีวิธีพิจารณาตามหลักเกณฑ์สองหลักเกณฑ์ คือ เกณฑ์หลักและเกณฑ์ร่วม ก่อนจะพิจารณาเกณฑ์ทั้งสอง ขอกล่าวถึงความหมายของเจตนาในทางธรรมเพื่อความเข้าใจที่ชัดเจน ดังนี้

เจตนาในทางธรรม มีความหมายละเอียดอ่อนกว่าที่เข้าใจโดยทั่วไปในภาษาไทย³¹ กล่าวคือ ภาษาที่ใช้กันอยู่มากใช้คำว่า เจตนา ก็ต่อเมื่อต้องการเชื่อมโยงความคิดที่อยู่ภายในกับการกระทำที่แสดงออกมาภายนอก เช่น ที่กล่าวว่า พุดพลังไป ไม่ได้เจตนา หรือเขาผู้นั้นกระทำการโดยเจตนา เป็นต้น แต่ในทางธรรมหรือตามหลักกรรม การกระทำหรือการพุดที่แสดงออกมาภายนอกโดยจงใจ และความคิดต่าง ๆ แม้เล็กน้อยที่เกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่งแล้วผ่านไป การคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะ

³¹พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 176.

ต่าง ๆ ความรู้สึกและท่าทีของจิตใจต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ได้ประสบทางตา หู จมูก ลิ้น กายสัมผัส หรือที่ระลึก
ขึ้นมาในใจเหล่านี้ล้วนมีเจตนาประกอบอยู่ด้วยทั้งสิ้น เจตนาจึงเป็นเจตจำนงความตั้งใจ หรือการเลือก
อารมณ์ของใจ เป็นตัวนำที่หันเหชักพาทำให้จิตเคลื่อนไหวโน้มน้าวไปหา หรือผละไปจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
เรื่องใดเรื่องหนึ่ง เจตนาเป็นตัวจัดแจงแต่งวิถีทางของจิต และในที่สุดก็เป็นตัวการปรุงแต่งจิตนั้นให้เป็น
ไปในแนวทางต่าง ๆ เมื่อเจตนาเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง ก็หมายความว่ามีการเกิดขึ้นครั้งหนึ่ง เมื่อกรรม
เกิดขึ้นแล้วจะมีผลออกมาทันที เนื่องจากว่า เมื่อเจตนาเกิดขึ้นหรือมีกิจกรรมเกิดขึ้นภายในจิตแล้ว
จิตจะมีการเคลื่อนไหว แม้เป็นเพียงความคิดเล็กน้อยก็ไม่ใช่ผลของกรรม กรรมจะสะสมไว้เป็นเครื่อง
ปรุงแต่งคุณสมบัติของจิต เมื่อมีมากขึ้นจิตจะเสพความคิดนั้น ๆ มากขึ้น จะมีผลออกมาเป็นลักษณะ
นิสัยหรือบุคลิกภาพ เช่น เจตนาในการทำร้าย แม้เป็นการทำลายสิ่งของเล็ก ๆ ถ้ากระทำโดยมีเจตนา
ร้าย คือ ประกอบด้วยความโกรธ ย่อมมีผลต่อคุณภาพจิต เมื่อกระทำสิ่งดังกล่าวบ่อย ๆ ผลของการ
สะสมจะปรากฏชัดเด่นยิ่งขึ้นและอาจขยายกว้างออกไปเรื่อย ๆ

4.5.1 เกณฑ์หลัก : การตัดสินด้วยความเป็นกุศลหรืออกุศล

การตัดสินโดยพิจารณาจากความเป็นกุศลหรืออกุศล โดยพิจารณามูลเหตุว่าเป็น
เจตนาที่เกิดจากกุศลมูลหรืออกุศลมูล และพิจารณาตามสภาพว่า เป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ หรือ
ทำลายคุณภาพของจิต ถ้ากล่าวอีกนัยหนึ่งจะเป็นการตัดสินหรือวินิจฉัยโดยดูที่มาหรือที่เรียกกันว่า
สาเหตุ นั้นเอง

พระพุทธศาสนาถือว่า สิ่งที่เป็นต้นเหตุหรือแรงผลักดันที่ทำให้มนุษย์ทำกรรมต่าง ๆ มี
อยู่สองกลุ่ม กลุ่มแรกคือ แรงผลักดันฝ่ายดี มีอโลภะ อโทสะ อโมหะ กลุ่มที่สองคือ แรงผลักดันฝ่าย
ชั่ว มีโลภะ โทสะ โมหะ เมื่อใดก็ตามที่เราทำกรรมด้วยแรงผลักดันหรือมูลเหตุที่มาจากฝ่ายดีหรือกุศล
มูล การกระทำหรือกรรมนั้นจัดได้ว่าเป็นกรรมดี ส่วนการกระทำหรือกรรมที่ถูกแรงผลักดันหรือมูลเหตุ
ที่มาจากฝ่ายชั่วหรือที่เรียกว่า อกุศลมูล การกระทำหรือกรรมนั้น ๆ จัดได้ว่าเป็นกรรมชั่ว ดังพระพุทธ
พจน์ที่ตรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ 3 ประการนี้ เป็นเหตุให้เกิดกรรม 3 ประการเป็นไฉน ?
คือ โลภะ 1 โทสะ 1 โมหะ 1 ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่ถูกโลภะครอบงำ เกิดแต่โลภะ มีโลภะเป็นเหตุ
มีโลภะเป็นแดนเกิด ย่อมให้ผลในที่ที่เกิดอรรถภาพของเขา กรรมนั้นให้ผลในชั้นดีใด ในชั้นดีนั้น เขาจะ
ต้องเสวยวิบากของกรรมนั้น ในลำดับที่เกิดหรือต่อ ๆ ไปในปัจจุบันนั่นเอง ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่

ถูกโทษะครอบงำ เกิดแต่โทษะ มีโทษะเป็นเหตุ มีโทษะเป็นแดนเกิด ย่อมให้ผลในสิ่งที่เกิดอรรถภาพของเขา กรรมนั้นให้ผลในขันธิด ในขันธินั้นเขาจะต้องเสวยวิบากของกรรมนั้น ในลำดับที่เกิดหรือต่อ ๆ ไป ในปัจจุบันนั่นเอง ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่ถูกโมหะครอบงำ เกิดแต่โมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด ย่อมให้ผลในสิ่งที่เกิดอรรถภาพของเขา กรรมนั้นให้ผลในขันธิด ในขันธินั้น เราจะต้องเสวยวิบากของกรรมนั้น ในลำดับที่เกิดหรือต่อ ๆ ไปในปัจจุบันนั่นเอง เปรียบเหมือนเมล็ดพืชที่ไม่แตกหักเสียหาย ไม่ถูกลมแดดกระทบ มีสาระ เก็บงำไว้ดี เขาหว่านลงบนพื้นดินที่พรวนไว้ดีแล้วในไร่ที่ดี ทั้งฝนก็ตกดีตามฤดูกาล เมล็ดพืชเหล่านั้นย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์โดยแท้ทีเดียว แม้ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกันแล กรรมที่ถูกโทษะครอบงำ เกิดแต่โทษะ มีโทษะเป็นเหตุ มีโทษะเป็นแดนเกิด ย่อมให้ผลในสิ่งที่เกิดอรรถภาพของเขา กรรมนั้นให้ผลในขันธิด ในขันธินั้น เขาจะต้องเสวยวิบากของกรรมนั้น ในลำดับที่เกิดหรือต่อ ๆ ไปในปัจจุบันนั่นเอง กรรมที่ถูกโทษะครอบงำ ฯลฯ กรรมที่ถูกโมหะครอบงำ เกิดแต่โมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นแดนเกิด ย่อมให้ผลในสิ่งที่เกิดอรรถภาพของเขา กรรมนั้นให้ผลในขันธิด ในขันธินั้น เขาจะต้องเสวยวิบากของกรรมนั้น ในลำดับที่เกิดหรือต่อ ๆ ไปในปัจจุบันนั่นเอง ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ 3 ประการนี้แล เป็นเหตุให้เกิดกรรม 3 ประการเป็นไฉน ? คือ อโลภะ 1 อโทสะ 1 อโมหะ 1 ดูกรภิกษุทั้งหลาย กรรมที่ถูกอโลภะครอบงำ เกิดแต่อโลภะ มีอโลภะเป็นเหตุ มีอโลภะเป็นแดนเกิด เมื่ออโลภะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ให้มีไม้ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา กรรมที่ถูกอโทสะครอบงำ ฯลฯ กรรมที่ถูกอโมหะครอบงำ เกิดแต่อโมหะ มีอโมหะเป็นเหตุ มีอโมหะเป็นแดนเกิด เมื่ออโมหะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ให้มีไม้ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เปรียบเหมือนบุรุษพึงเอาไฟเผาเมล็ดพืชที่ไม่แตกหักเสียหาย ยังไม่ถูกลมแดดกระทบ มีสาระถูกเก็บงำไว้ดีแล้ว ครั้นแล้วพึงทำให้เป็นเขม่า แล้วไปรยลงไปในลมพายุ หรือลอยเสียในแม่น้ำที่มีกระแสน้ำเชี่ยว พึงเป็นพืชถูกถอนรากขึ้น ถูกทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ให้มีไม้ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา แม้ฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นเหมือนกันแล กรรมที่ถูกอโลภะครอบงำ เกิดแต่อโลภะ มีอโลภะเป็นเหตุ มีอโลภะเป็นแดนเกิด เมื่ออโลภะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้ ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ให้มีไม้ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา กรรมที่ถูกอโทสะครอบงำ ฯลฯ กรรมที่ถูกอโมหะครอบงำ เกิดแต่อโมหะ มีอโมหะเป็นเหตุ มีอโมหะเป็นแดนเกิด เมื่ออโมหะปราศไปแล้ว ย่อมเป็นอันบุคคลละได้เด็ดขาด ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้

เหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ 3 ประการนี้แล เป็นเหตุให้เกิดกรรม."³²

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าสาเหตุที่ก่อให้เกิดการกระทำมีอยู่ 2 ฝ่าย นั่นคือ สาเหตุฝ่ายดี อันได้แก่ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง อันเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดการกระทำที่ดีหรือที่เรียกว่า กรรมดี ในทางตรงกันข้าม สาเหตุฝ่ายชั่วอันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลงเป็นสาเหตุก่อให้เกิดการกระทำที่ชั่ว หรือที่เรียกว่า กรรมชั่ว

พุทธจริยธรรมใช้สาเหตุที่ก่อให้เกิดการกระทำเป็นเกณฑ์หลักในการตัดสินทางจริยธรรม นอกจากพระพุทธดำรัสข้างต้นแล้ว ยังมีพระพุทธานุญาตที่ทรงตรัสไว้เกี่ยวกับเกณฑ์ตัดสินจริยธรรมที่เรียกว่า กุศลมูล และอกุศลมูล ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลมูล 3 อย่างนี้ 3 อย่างเป็นไฉน ? คือ อโลภกุศลมูล 1 อโทสกุศลมูล 1 อโมหกุศลมูล 1 ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อโลภะก็จัดเป็นกุศล บุคคลผู้ไม่โลภ กระทำกรรมใดด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นกุศล บุคคลผู้ไม่โลภ ไม่ถูกความโลภครอบงำ มีจิตอันความโลภไม่ก่อกวน ไม่ก่อทุกข์ให้เกิดแก่ผู้อื่นโดยความไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จงจำ ให้เสื่อม หรือโดยการขบไล่ ด้วยการรอดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลังตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็เป็ กุศล กุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดเพราะความไม่โลภ มีความไม่โลภเป็นเหตุ มีความไม่โลภเป็นแดนเกิด มีความไม่โลภเป็นปัจจัย ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น ด้วยประการฉะนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อโทสะก็จัดเป็นกุศล บุคคลผู้ไม่โกรธ กระทำกรรมใดด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นกุศล บุคคลผู้ไม่โกรธ ไม่ถูกความโกรธครอบงำ มีจิตอันความโกรธไม่ก่อกวน ไม่ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยความไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จงจำ ให้เสื่อม ตีเตียน หรือโดยการขบไล่ ด้วยการรอดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็เป็ กุศล กุศลธรรมเป็นอันมาก ที่เกิดขึ้นเพราะความไม่โกรธ มีความไม่โกรธเป็นเหตุ มีความไม่โกรธเป็นแดนเกิด มีความไม่โกรธเป็นปัจจัยนี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้นด้วยประการฉะนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้อโมหะก็จัดเป็นกุศล บุคคลผู้ไม่หลง กระทำกรรมใดด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็ กุศล บุคคลผู้ไม่หลง ไม่ถูกความหลงครอบงำ มีจิตอันความหลงไม่ก่อกวน ไม่ก่อให้เกิดทุกข์แก่

³²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 20 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 12 อังคุตตรนิกาย เอกก-ทุก-ติกนิบาต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), หน้า 128 - 129.

ผู้อื่นโดยความไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสื่อม ตีเตียน หรือโดยการขบไล่ ด้วยการ
 อวดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็เป็นกุศล กุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดเพราะ
 ความไม่หลง มีความไม่หลงเป็นเหตุ มีความไม่หลงเป็นแดนเกิด มีความไม่หลงเป็นปัจจัยนี้ ย่อมเกิดมี
 แก่บุคคลนั้นด้วยประการฉะนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเห็นปานนี้เรียกว่า พุดถูกกาลบ้าง พุดแต่คำ
 ที่เป็นจริงบ้าง พุดอิงอรรถบ้าง พุดอิงธรรมบ้าง พุดอิงวินัยบ้าง ก็เพราะเหตุไร บุคคลเห็นปานนี้เรียกว่า
 พุดถูกกาลบ้าง พุดแต่คำที่เป็นจริงบ้าง พุดอิงอรรถบ้าง พุดอิงธรรมบ้าง พุดอิงวินัยบ้าง จริงอย่างนั้น
 บุคคลนี้ย่อมไม่ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสื่อม ตีเตียน หรือ
 โดยการขบไล่ ด้วยการอวดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง และเมื่อเขาถูกกล่าวโทษด้วยเรื่อง
 ที่เป็นจริงก็ยอมรับ ไม่กล่าวคำปฏิเสธ เมื่อถูกกล่าวโทษด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง ก็พยายามที่จะปฏิเสธ
 ข้อที่ถูกกล่าวหาว่านั้นว่า แม้เพราะเหตุนี้ ๆ เรื่องนี้จึงไม่แท้ ไม่จริง เพราะเหตุนี้ บุคคลเห็นปานนี้จึง
 เรียกว่า พุดถูกกาลบ้าง พุดแต่คำที่เป็นจริงบ้าง พุดอิงอรรถบ้าง พุดอิงธรรมบ้าง พุดอิงวินัยบ้าง ดูกร
 ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเห็นปานนี้ละกรรมฝ่ายบาปอกุศลที่เกิดเพราะโลภะได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้
 เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มี
 ทุกข์ ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน ปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง บุคคลเห็นปานนี้ละกรรมฝ่ายบาปอกุศลที่เกิด
 เพราะโทสะได้แล้ว ฯลฯ ละกรรมฝ่ายบาปอกุศลที่เกิดเพราะโมหะได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เป็น
 เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์
 ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน ปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง ดูกรภิกษุทั้งหลายเปรียบเหมือนต้นตาละ
 ต้นตะแบกหรือต้นสะคร้อ ถูกเครือเถายานทราย 3 ชนิดคลุมยอดพันจนรอบ คราวนั้น บุรุษพึงถือเอา
 จอบและตะกร้ามา เขาตัดเครือเถายานทรายนั้นที่รากแล้วพึงขุดจนรอบ แล้วถอนเอารากขึ้นโดยที่สุด
 แม้เพียงเท่าต้นหญ้าคา เขาพึงหั่นเครือเถายานทรายนั้นให้เป็นชิ้นเล็ก ชิ้นน้อย แล้วผ่า แล้วเอารวมกัน
 เข้าแล้วฝังที่ลมและแดด แล้วพึงเอาไฟเผา แล้วทำให้เป็นขม่าและพึงโปรยที่ลมพายุ หรือพึงลอยเสีย
 ในแม่น้ำที่มีกระแสไหลเชี่ยว ดูกรภิกษุทั้งหลาย เครือเถายานทรายนั้น ถูกบุรุษนั้นตัดรากขาด ทำให้ไม่
 มีที่ตั้งดุจตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดาฉันใด ดูกรภิกษุทั้งหลาย ฉันนั้น
 เหมือนกัน ธรรมฝ่ายบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแต่โลภะ บุคคลเห็นปานนี้ละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้
 เหมือนตาลยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์
 ไม่คับแค้น ปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง ที่เกิดแต่โทสะ บุคคลเห็นปานนี้ละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว

ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้น ปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง ที่เกิดแต่โมหะ บุคคลเห็นปานนี้ละได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เหมือนตาลยอดด้วน ทำไม่ให้มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้น ปรินิพพานในปัจจุบันนี้เอง ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุศลมูล ๓ อย่างนี้แล."³³

จะเห็นได้ว่า กุศลมูลมี 3 อย่างด้วยกัน คือ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง บุคคลที่กระทำทุกอย่างไม่ว่าจะกระทำด้วยวาจา กาย หรือใจ อันมีมูลเหตุจากกุศลมูลทั้งสาม การกระทำนี้ย่อมเป็นการกระทำที่ดี หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นกรรมดีหรือกุศลกรรมนั่นเอง

อนึ่ง ในทางตรงกันข้าม บุคคลที่กระทำทุกอย่างไม่ว่าจะกระทำโดยทางกาย ทางวาจา หรือทางใจอันมีมูลเหตุมาจากอกุศลมูล อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง การกระทำดังกล่าวย่อมจัดได้ว่าเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง เป็นการกระทำชั่ว หรือที่เรียกว่า เป็นกรรมชั่ว หรืออกุศลกรรม ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้เกี่ยวกับอกุศลมูลทั้งสาม ดังนี้

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูล 3 อย่างนี้ 3 อย่างเป็นไฉน ? คือ โลกอกุศลมูล 1 โทสอกุศลมูล 1 โมหอกุศลมูล 1 ดูกรภิกษุทั้งหลาย โลกะจัดเป็นอกุศล บุคคลผู้โลภ กระทำกรรมใดด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นเป็นอกุศล บุคคลผู้โลภ ถูกความโลภครอบงำ มีจิตอันความโลภก่อกุศล ย่อมก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน การจงจำ ให้เสื่อม ติเตียน หรือโดยการขบไล่ ด้วยการอวดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็อกุศล อกุศลธรรมอันลามกเป็นอันมากที่เกิดเพราะความโลภ มีความโลภเป็นเหตุ มีความโลภเป็นแดนเกิด มีความโลภเป็นปัจจัยนี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น ด้วยประการฉะนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทสะจัดเป็นอกุศล บุคคลผู้โกรธ กระทำกรรมใดด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นเป็นอกุศล บุคคลนั้นก็เป็นอกุศล บุคคลผู้โกรธถูกโทสะครอบงำ มีจิตอันโทสะก่อกุศล ย่อมก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน การจงจำ ให้เสื่อม ติเตียน หรือด้วยการขบไล่ ด้วยการอวดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็อกุศล อกุศลธรรมอันลามกเป็นอันมากที่เกิดเพราะความโกรธ มีความโกรธเป็นเหตุ มีความโกรธเป็นแดนเกิด มีความโกรธเป็นปัจจัยนี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้นด้วยประการฉะนี้ ดูกรภิกษุ

³³กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 20 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 12 อังคุตตรนิกาย เอกก-ทุก-ติกนิบาต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), หน้า 193 – 195.

ทั้งหลาย โมหะจัดเป็นอกุศล บุคคลผู้หลง กระทำกรรมได้ด้วยกาย วาจา ใจ แม้กรรมนั้นก็เป็นอกุศล บุคคลผู้หลงถูกโมหะครอบงำ มีจิตอันโมหะกลุ่มรวม ย่อมก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อื่นโดยไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสื่อม ตีเตียน หรือโดยการขบไล่ ด้วยการรอดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง แม้ข้อนั้นก็อกุศล อกุศลธรรมอันลามกเป็นอันมาก ที่เกิดเพราะความหลง มีความหลงเป็นเหตุ มีความหลงเป็นแดนเกิด มีความหลงเป็นปัจจัยนี้ ย่อมเกิดมีแก่บุคคลนั้น ด้วยประการฉะนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเห็นปานนี้เรียกว่า พุดไม่ถูกกาลบ้าง พุดแต่คำไม่เป็นจริงบ้าง พุดไม่อิงอรรถบ้าง พุดไม่อิงธรรมบ้าง พุดไม่อิงวินัยบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรบุคคลเห็นปานนี้จึงเรียกว่า พุดไม่ถูกกาลบ้าง พุดแต่คำไม่เป็นจริงบ้าง พุดไม่อิงอรรถบ้าง พุดไม่อิงธรรมบ้าง พุดไม่อิงวินัยบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย จริงอย่างนั้น บุคคลนี้ย่อมก่อทุกข์ให้เกิดแก่ผู้อื่นโดยไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียน จองจำ ให้เสื่อม ตีเตียน หรือขบไล่ ด้วยการรอดอ้างว่า ฉันเป็นคนมีกำลัง ตั้งอยู่ในกำลัง และเขาเมื่อถูกกล่าวโทษด้วยเรื่องที่เป็นจริง ก็กล่าวคำปฏิเสธ ไม่ยอมรับรู้เมื่อถูกกล่าวโทษด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง กลับไม่พยายามที่จะปฏิเสธเรื่องนั้น แม้เพราะเหตุนี้ ๆ เรื่องนี้จึงไม่แท้ ไม่เป็นจริง เพราะฉะนั้น บุคคลเห็นปานนี้จึงเรียกว่า พุดไม่ถูกกาลบ้าง พุดแต่คำไม่เป็นจริงบ้าง พุดไม่อิงอรรถบ้าง พุดไม่อิงธรรมบ้าง พุดไม่อิงวินัยบ้าง ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเห็นปานนี้ ถูกธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดเพราะความโลภครอบงำ มีจิตอันอกุศลธรรมกลุ่มรวมในปัจจุบันย่อมอยู่เป็นทุกข์ ลำบาก คับแค้น เดือดร้อน เมื่อแตกกายตายไป ทุกติเป็นอันหวังได้ บุคคลเห็นปานนี้ ถูกธรรมที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งเกิดเพราะความโกรธครอบงำ ฯลฯ ถูกธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดเพราะโมหะครอบงำ มีจิตอันอกุศลธรรมกลุ่มรวมในปัจจุบันย่อมอยู่เป็นทุกข์ ลำบาก คับแค้น เดือดร้อน เมื่อแตกกายตายไป ทุกติเป็นอันหวังได้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเห็นปานนี้ ถูกธรรมที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดเพราะโลภะครอบงำ... เมื่อแตกกายตายไป ทุกติเป็นอันหวังได้ เปรียบเหมือนต้นสาละ ต้นตะแบก หรือต้นสะคร้อ ที่ถูกเครือเถายานทราย 3 ชนิด คลุมยอด พันรอบต้น ย่อมถึงความเสื่อม ความพินาศ ความฉิบหาย ฉะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย อกุศลมูล 3 อย่างนี้แล."³⁴

³⁴กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 20 พระสูตรตันตปิฎก เล่ม 12 อังคุตตรนิกาย เอกก-ทุก-ติกนิบาต (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), หน้า 192 – 193.

ประเด็นเรื่องกุศลมูลและอกุศลมูลอันเป็นเกณฑ์หลักในการตัดสินการกระทำ ว่าเป็น การกระทำที่ดีหรือการกระทำที่ชั่ว หรือที่เรียกว่าเกณฑ์ตัดสินจริยธรรมนั้น ในทัศนะของพุทธตัว เบื้องต้นที่เป็นสาเหตุอย่างแท้จริงของกุศลมูลและอกุศลมูล คือ เจตสิก เจตสิกเป็นธรรมชาติที่ประกอบด้วย จิต เจตสิกเป็นธรรมชาติรู้เช่นเดียวกับจิตและเป็นธรรมชาติประกอบจิตที่เป็นรากฐานของจริยธรรม ดังนั้น ในการศึกษาเรื่องเกณฑ์ตัดสินจริยธรรม อันมีกุศลมูลและอกุศลมูลเป็นเกณฑ์หลักในการ วิวินิจฉัยการกระทำหรือกรรมว่าเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกล่าวถึง เจตสิกและจิตอันเกี่ยวเนื่องกับเกณฑ์ตัดสินจริยธรรมพอสังเขป ดังนี้

จิตและเจตสิกอันเกี่ยวเนื่องกับเกณฑ์จริยธรรม

จิต

มนุษย์เรามีช่องทางรับรู้โลกและชีวิต 6 ทางคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ การที่เรา รับรู้ปรากฏการณ์แห่งชีวิตและโลก ก็เพราะเรามีจิตเป็นตัวรู้อารมณ์หรือเป็นธรรมชาติฝ่ายรู้ ส่วน อารมณ์เป็นธรรมชาติฝ่ายที่ถูกรู้

จิตเป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่เป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง จิตจะอาศัยอยู่ในร่างกายของสัตว์ ทั้งหลาย มักตื่นนอนกวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก มักตกไปในอารมณ์ที่ตนปรารถนา เกิดเร็ว ดับเร็ว เทียบไปไกล แต่เป็นธรรมชาติที่ฝึกได้ จิตเป็นธรรมชาติที่รับอารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่า รู้อารมณ์ ดังพระบาลีที่ว่า

“จันเตตตีติ จิตตํ, อารมฺมณํ วิชานาตีติ อตุโถ.

ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะคิด คือ รู้อารมณ์”³⁵

จิตมีลักษณะพิเศษประจำตัว 4 ประการ³⁶ คือ

1. มีการรับอารมณ์เป็นลักษณะ
2. เป็นประธานในธรรมทั้งปวง

³⁵ พระราชวิสุทธิกวี, *จิตวิทยาในพระอภิธรรม* (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษามหาภูมิบาลวิทยาลัย, 2533), หน้า 16.

³⁶ *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 17.

3. มีการเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย
4. มีนามรูปเป็นเหตุใกล้

จิตแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ โลกียจิตและโลกุตระจิต จิตซึ่งยึดเหนี่ยวเอานิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว เรียกว่า โลกุตระจิตหรือจิตเหนือโลก จิตนอกจากนั้นเรียกว่า โลกียจิตหรือจิตในโลก

โลกียจิตยังแบ่งได้เป็น 3 ชั้น คือ

1. กามาวจรจิต คือ จิตใจที่ยึดเหนี่ยว รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส กายและความคิดนึก อันเกี่ยวเนื่องกับสิ่งเหล่านี้
2. รูปาวจรจิต คือ จิตใจที่ท่องเที่ยวยึดเหนี่ยวบัญญัติของรูปธรรมเป็นอารมณ์
3. อรูปาวจรจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการบำเพ็ญสมาธิ หรือสมถภาวนาของผู้ที่ได้รูปาวจรปัญจมณาน

ในบรรดาโลกียจิตซึ่งมีกามาวจรจิต รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต ยังแบ่งย่อยจากกามาวจรจิตได้เป็นสองประเภท คือ โสภณจิตหรือจิตดีงาม และอโสภณจิตหรือจิตไม่ดีงาม จากโสภณจิตแบ่งได้เป็นสามประเภทคือ มหากุศลจิต มหาวิบากจิต และมหากิริยาจิต ส่วนอโสภณจิตแบ่งได้สองประเภทคือ อกุศลจิต และอเหตุกจิต ดังแผนผังต่อไปนี้³⁷

³⁷ ระเบียบ ภาววิไล, อภิปธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2536),

หลักความเป็นเหตุเป็นผลในธรรมชาติปรากฏอยู่ในการเกิดดับสืบเนื่องของจิต ซึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งของปรากฏการณ์ชีวิตและโลก การกระทำมีทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจเป็นเหตุที่จะทำให้เกิดผลในโอกาสต่อไป การกระทำทางใจหรือที่เรียกว่า มโนกรรม ได้แก่ การเกิดขึ้นของจิตประเภทหนึ่ง ที่เรียกว่า ชวนจิต ซึ่งทำหน้าที่เสพอารมณ์ ผลของการกระทำหรือผลของกรรม มีศัพท์วิชาการเรียกว่า วิบาก สำหรับด้านจิตใจคือ จิตประเภทที่เป็นผลของกรรมหรือที่เรียกว่า วิบากจิตเกิดขึ้นในวิถีแทรก สลับกับชวนจิต

โสภณจิต แบ่งเป็น มหากุศลจิต มหาวิบากจิต และมหากุริยาจิต มหากุศลจิตมีด้วยกันแปดดวง มหากุศลจิตเป็นจิตพื้นฐานของคุณความดีทั้งปวง และเป็นจิตซึ่งเกิดขึ้นได้ในปุณฺณทั่วมุม ที่กล่าวว่าเป็นพื้นฐานของคุณความดี หมายความว่า ไม่ว่าจะบุคคลจะปรารถนาปฏิบัติพัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าไปไกลเพียงใดก็ตาม จะต้องเริ่มต้นด้วยการกระทำให้เกิดมหากุศลจิตนี้เสียก่อน

มหากุศลจิตหรือเรียกง่าย ๆ ว่าจิตดี จิตประเภทนี้ยึดเหนี่ยวรูป รส กลิ่น เสียง สิ่งต้องกาย และความคิดนึกอันเนื่องด้วยสิ่งเหล่านี้เป็นอารมณ์ ขณะที่ไม่มีสิ่งมัวหมองหรือที่เรียกว่า กิเลส เข้าครอบงำ

มหากุศลจิตมี 8 ดวง³⁸ ดังนี้

1. โสมนสุสสหคตฺ ญานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา
2. โสมนสุสสหคตฺ ญานสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา
3. โสมนสุสสหคตฺ ญานวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา
4. โสมนสุสสหคตฺ ญานวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา
5. อุเปกฺขาสหคตฺ ญานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา

³⁸ พระสังฆมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเจทที 1 – 2 – 6 จิต เจตสิก รูป นิพพาน** (กรุงเทพฯ : สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร, 2535), หน้า 20 – 21.

6. อุเบกขาสหคตฺ ญาณสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา
7. อุเบกขาสหคตฺ ญาณวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา
8. อุเบกขาสหคตฺ ญาณวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

เจตสิก

เจตสิก เป็นธรรมชาติอาศัยจิตเกิด หรือธรรมชาติที่ประกอบกับจิต หากเปรียบจิตเหมือนดวงไฟแล้ว เจตสิกก็คือ แสงสว่างของดวงไฟนั้น เจตสิกไม่อาจแยกออกจากจิตได้ เหมือนแสงสว่างไม่อาจจะแยกจากดวงไฟได้ฉันนั้น³⁹

ในการที่จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์นั้นจะต้องมีเจตสิก อย่างน้อยที่สุดจำนวนหนึ่งเกิดประกอบร่วมรู้อารมณ์ด้วยเสมอไป ซึ่งจิตจะไม่มีเจตสิกประกอบด้วยเลยไม่ได้ เจตสิกเป็นธรรมชาติรู้เช่นเดียวกับจิต ดังนั้นจึงมีลักษณะ 4 ประการคือ

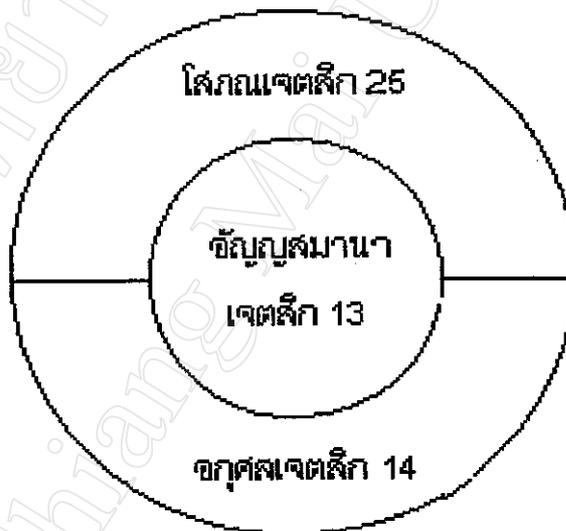
1. เกิดขึ้นพร้อมกับการเกิดขึ้นของจิต
2. ดับลงพร้อมกับการดับลงของจิต
3. ในขณะที่ดำรงอยู่จะมีอารมณ์อันเดียวกับจิต
4. มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกับจิตดวงซึ่งตนเกิดดับมีอารมณ์ร่วมด้วยนั้น

กล่าวโดยสรุป เจตสิกกับจิตแยกออกจากกันไม่ได้ มีจิตจะต้องมีเจตสิกประกอบอยู่ด้วยเสมอ และรับรู้กระทำหน้าที่ต่ออารมณ์เดียวกัน และเจตสิกจะเกิดขึ้นลำพังโดยไม่มีจิตเป็นประธานก็ไม่ได้

³⁹พระราชวิสุทธิกวี, จิตวิทยาในพระอภิธรรม (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษามหาสมุทรราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 41.

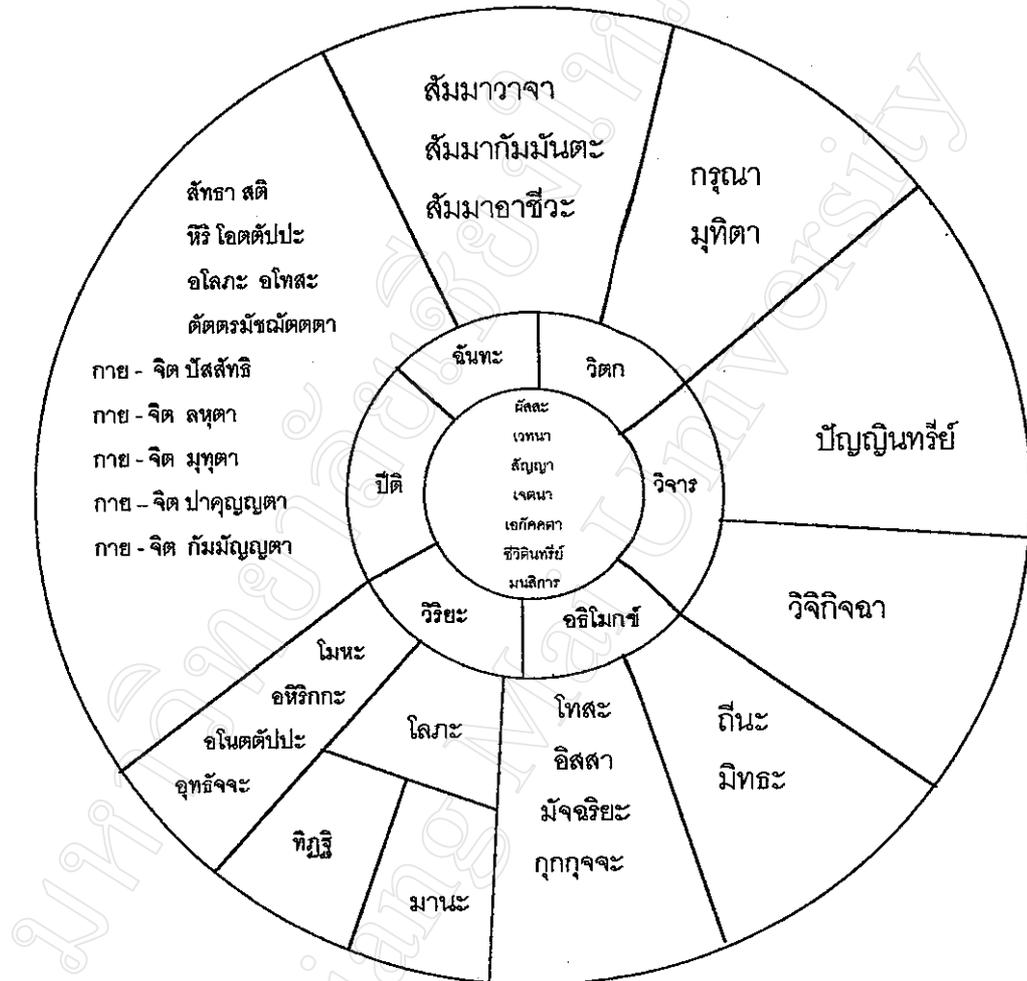
เจตสิกจำแนกออกเป็น 52 ชนิด⁴⁰ เรียกว่าเจตสิกมี 52 ดวง ธรรมชาติประกอบจิตหรือเจตสิกนี้กล่าวได้ว่าเป็นรากฐานของจริยธรรม เพราะสามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภท ซึ่งมีคุณค่าทางจริยธรรม กล่าวคือ พวกกลาง ๆ เรียกว่า อัญญาสมานาเจตสิก พวกชั่วเรียกว่า อกุศลเจตสิก และพวกดีงามเรียกว่า โสภณเจตสิก โดยวาดเป็นแบบจำลองได้ดังนี้

แบบจำลองเจตสิก⁴¹

⁴⁰ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2536), หน้า 59.

⁴¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

แบบจำลองเจตสิก⁴²

เราแบ่งวงกลมออกเป็นครึ่งล่างและครึ่งบน โดยมีวงกลมเล็กอยู่ตรงกลาง วงกลมเล็กมีวงกลมเล็กลงไปอีกอยู่ภายในสุดแทนเจตสิก 7 ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ ซึ่งเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกประเภท เจตสิก 7 ดวงนี้ จัดเป็นอัญญาสมานาเจตสิก 13 ส่วนวงกลมถัดไปเป็นเจตสิก 6 ดวงที่เหลือคือ วิตก วิจารณ์ อธิโมกษ์ วิริยะ ปิตติ ฉันทะ ซึ่งจัดอยู่ในอัญญาสมานาเจตสิกเช่นกัน

⁴²ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2536),

ครึ่งบนใช้แทนโสภณเจตสิก 25 และครึ่งล่างใช้แทนอกุศลเจตสิก 14 โดยโสภณเจตสิก 25 จำแนกเป็น 4 กลุ่ม คือ 1. กลุ่มคุณธรรมพื้นฐานทั่วไป 19 คือ สัทธา สติ หิริ โอตตปเป อโลกะ อโทสะ ตัตตรมัชฌัตตตา กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุหุตา จิตตมุหุตา กายกัมมัถฺยญา จิตตกัมมัถฺยญา กายปาคุญญา จิตตปาคุญญา กายชุกตา จิตตชุกตา 2. กลุ่มพื้นฐานปฏิบัติ 3 คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ 3. กลุ่มความสัมพันธ์ดีงาม 2 คือ ภรณา และมุทิตา และ 4. ปัญญา 1 คือ ปัญญินทรีย์

ส่วนครึ่งล่างใช้แทนอกุศลเจตสิก 14 ซึ่งจำแนกออกเป็น 5 กลุ่มด้วยกัน คือ

1. กลุ่มหลงผิด 4 คือ โมหะ อหิริกกะ อโนตตปเป และอุทัจจะ
2. กลุ่มโลภ 3 คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ
3. กลุ่มโกรธ 4 คือ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ
4. กลุ่มหดหู่ 2 คือ ถีนะ มितถะ
5. ลังเล 1 คือ วิจิกิจจา

อัญญาสมานาเจตสิก

อัญญาสมานาเจตสิก⁴³ หมายถึง เจตสิกที่ประกอบกันได้กับธรรมอื่น คือ อัญญาสมานาเจตสิกนี้ย่อมประกอบได้ทั้งกับโสภณจิตและอโสภณจิต ส่วนเจตสิกประเภทอื่น ๆ ไม่อาจจะประกอบเช่นนี้ได้บรรดาอัญญาสมานาเจตสิก 13 ดวงนั้น มีอยู่ 7 ดวง ซึ่งจะพร้อมกันมาปรากฏอยู่เสมอไม่ว่าจะเป็นจิตประเภทใด หมายความว่าเจตสิก 7 ดวงนี้ เกิดในจิตทุกดวงไม่มีเว้น นับว่าเป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตโดยทั่วไป จึงมีชื่อเรียกในภาษาบาลีว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7⁴⁴ ธรรมชาติเหล่านี้ คือ

1. ผัสสะ กระทบอารมณ์
2. เวทนา เสวยอารมณ์
3. สัญญา จำอารมณ์
4. เจตนา กระตุ้นชักชวนให้ธรรมชาติที่เกิดร่วม ทำหน้าที่กับอารมณ์

⁴³พระราชวิสุทธิกวี, *จิตวิทยาในพระอภิธรรม* (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษาหม่อมกุฎราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 41.

⁴⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

5. เอกัคคตา แน่วแน่ในอารมณ์เดียว
6. ซีวิตินทรีย์ รักษาธรรมชาติที่เกิดร่วม
7. มนสิการ มุ่งและนำธรรมชาติที่เกิดร่วมมาสู่อารมณ์

เจตสิกแต่ละดวงเป็นธรรมชาติประกอบจิตและมีหน้าที่เฉพาะของตนต่ออารมณ์ ซึ่งทั้งเจ็ดดวงข้างต้นจะเกิดขึ้นพร้อมกันในจิตทุกประเภท

อัญญาสมานาเจตสิกที่เหลืออีก 6 ดวง อาจแยกย้ายกันเกิดขึ้นประกอบจิตบางประเภท เจตสิกทั้ง 6 ดวงนี้เรียกว่า ปกิณณกเจตสิก⁴⁵ ได้แก่

8. วิตก นำธรรมชาติที่เกิดร่วมขึ้นสู่อารมณ์ ได้แก่ คิดหรือตรึก
9. วิจารณ์ เคล้าคลึงอารมณ์หรือตรอง
10. อธิโมกษ์ ตัดสิน ปักใจลงในอารมณ์
11. วิจารณ์ ความเพียรพยายาม
12. ปิติ ความชื่นชม อิ่มใจ
13. ฉันทะ ปรารถนาอารมณ์

จะเห็นได้ว่า เจตสิกที่เป็นกลางไม่ได้มีช่วยในตัวเอง 13 ดวงนั้น เจตสิก 7 ดวงแรกจะเกิดขึ้นกับจิตทุกประเภท ส่วนเจตสิก 6 ดวงหลังอาจเกิดในจิตเฉพาะบางดวงเท่านั้น

อกุศลเจตสิก

อกุศลเจตสิก⁴⁶ เป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว หยาบ เป็นบาป ไม่ดีงาม และไม่ฉลาด เมื่อประกอบกับจิตแล้ว ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง เปรี้ยว ตกเป็นอกุศลจิตไปด้วย

อกุศลเจตสิกหรือเจตสิกฝ่ายชั่วจำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. สัพพากุศลสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดโดยทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง
2. ปกิณณกอกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตเฉพาะบางดวงเท่านั้น

⁴⁵ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2536), หน้า 61.

⁴⁶พระราชวิสุทธิกวี, จิตวิทยาในพระอภิธรรม (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษามหาสมาคมพุทธวิทยาลัย, 2533), หน้า 43.

อกุศลเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตทุกดวง ที่เรียกว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก มี 4 ดวง คือ โมหะ อหิริกะ อนินตตัปปะ และอุทธัจจะ

1. โมหะ

โมหะ หรือความหลง เป็นธรรมชาติรากเหง้าของอกุศลทั้งปวง มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อวิชชาหรือความไม่รู้แจ้ง โมหะนี้เป็นตัวเหตุหรือปัจจัยให้ความชั่วอื่นเกิดขึ้น ความไม่รู้เริ่มตั้งแต่ความไม่เข้าใจในเรื่องกรรมและผลของกรรม อริยสัจ และปฏิจลสมุปบาท โมหะนี้รวมถึงความไม่สำนึก รู้อย่างชัดเจนในสามัญลักษณะของชีวิต กล่าวคือ ความไม่คงทนถาวร ความถูกบีบคั้น ดำรงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และความไร้แก่นสารตัวตนที่บังคับไม่ได้ หรือที่รู้จักกันตามภาษาบาลี คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ⁴⁷

2. อหิริกะ

อหิริกะหรือความไม่ละอายต่อบาป เป็นธรรมชาติรู้ฝ่ายอกุศลที่จะเกิดร่วมกับโมหะเสมอ นั่นคือ ตราบใดที่มนุษย์ยังมีความหลงผิด ไม่รู้แจ้ง ความไม่รู้แจ้งย่อมเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความไม่ละอายต่อบาป ถ้าหากบุคคลใดมีอหิริกะหรือความไม่ละอายต่อบาป ผู้นั้นย่อมไม่ละอายที่จะเกลือกกลั้วกับความชั่วต่ำทราม ซึ่งไม่สมกับที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์

3. อนินตตัปปะ

อนินตตัปปะหรือความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป เป็นอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นเพราะไม่รู้ชัดเจนถึงความสม่าเสมอของกฎธรรมชาติในเรื่องความเป็นเหตุเป็นผลซึ่งปรากฏอย่างแน่นอนในชีวิต การขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องนี้ทำให้มีความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาปอันเป็นสาเหตุของพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดทุกข์ภัยขึ้นอย่างมากมาย การที่บุคคลไม่สะดุ้งกลัวต่อบาปอันเป็นพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ ที่ต่ำทรามมีผลเป็นทุกข์นั้น ก็เพราะบุคคลมีโมหะหรือความหลงผิดที่ว่า บาปอกุศลนั้นเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์นำชีวิตไปในทางต่ำทรามแน่นอน อนินตตัปปะเช่นเดียวกับอหิริกะ จึงเป็นธรรมชาติรู้หรือเจตสิกซึ่งเกิดขึ้นเป็นองค์ประกอบของจิตร่วมกับโมหะในทุกกรณี

⁴⁷ระวี ภาวิไล, อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2536),

4. อุตัจจะ

อุตัจจะหรือความฟุ้งซ่าน เป็นธรรมชาติซึ่งทำให้จิตขาดความสงบระงับโดยคิดฟุ้งซ่าน ไม่นั่นอยู่ในอารมณ์เดียว จิตใจหวั่นไหว เลื่อนลอย มีกำลังอ่อน ถูกชักจูงไปตามอารมณ์ที่มาปรากฏทางทวารต่าง ๆ ได้โดยง่าย ทำให้รับรู้และคิดนึกเรื่อยไปอย่างไม่รู้สึกตัว ทั้งนี้เพราะขาดวิธีรับรู้อารมณ์ และขาดวิธีคิดอย่างถูกต้อง

ตราบใดที่โมหะหรือความหลงผิด ไม่รู้แจ้งยังเกิดขึ้นในจิต อุตัจจะหรือความฟุ้งซ่านก็จะเข้ามาประกอบด้วยเสมอ เพราะความหลงเป็นเหตุของความฟุ้งซ่าน ทำให้รับรู้อารมณ์และคิดนึกอย่างไม่ถูกต้อง ไม่แยบคาย จึงเกิดความฟุ้งซ่านขึ้นเป็นเงาตามตัว

ปกิณณกอกุศลเจตสิก

จำแนกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ

1. อกุศลเจตสิกกลุ่มโลก 3 ดวง คือ โลกะ ทิฏฐิ มานะ
2. อกุศลเจตสิกกลุ่มโกรธ 4 ดวง คือ โทสะ อีสสา มัจฉริยะ ฏกฏจจะ
3. อกุศลเจตสิกกลุ่มหุดหู่ 2 ดวง คือ ถีนะ มিতทธะ
4. อกุศลเจตสิกดวงสุดท้าย คือ วิจิกิจฉา

1. อกุศลเจตสิกกลุ่มโลกหรือโลติกเจตสิก

โลติกเจตสิก หมายถึง กลุ่มเจตสิกที่มีโลกเจตสิกเป็นประธาน สามารถประกอบได้กับ อกุศลจิตประเภทโลกมูลจิตตามสมควร แต่จะประกอบกับอกุศลจิตประเภทอื่น คือ โทสะและโมหะไม่ได้เลย

อกุศลเจตสิกกลุ่มโลก มี 3 ดวง คือ

1. โลกะ คือ ความอยากได้ ธรรมชาติที่มีความยินดีติดใจในอารมณ์
2. ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด ธรรมชาติที่เห็นผิด
3. มานะ คือ ความถือตัว ธรรมชาติที่อวดดีถือตัว

2. อกุศลเจตสิกกลุ่มโกรธหรือโทเจตสิกเจตสิก

โทเจตสิกเจตสิก คือ กลุ่มเจตสิกที่มีโทสเจตสิกเป็นประธาน ย่อมประกอบได้ในอกุศลจิตที่เป็นโทสมูลจิตเท่านั้น จะประกอบในอกุศลจิตประเภทอื่นไม่ได้

อกุศลเจตสิกกลุ่มโกธมี 4 ดวง คือ

1. โทสะ คือ ความโกรธ ธรรมชาติที่ประทุษร้าย
2. อีสสา คือ ความริษยา ธรรมชาติที่ไม่พอใจในคุณสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่น
3. มัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ ธรรมชาติที่หวงแหนในสมบัติ หรือคุณความดีของตน
4. กุกุจจะ คือ ความรำคาญใจ ความร้อไนใจ ธรรมชาติที่รำคาญใจในทุจริตที่ได้ทำไปแล้วและในสุจริตที่ยังไม่ได้กระทำ

3. อกุศลเจตสิกกลุ่มหตฺถุหรือถิทุกเจตสิก

ถิทุกเจตสิก คือ เจตสิกที่มีถีนเจตสิกเป็นประธาน จะประกอบได้ในจิตที่ถูกชักจูงทุก

ดวง

อกุศลเจตสิกกลุ่มหตฺถุมี 2 ดวง คือ

1. ถีนะ คือ ความหตฺถุ ความท้อแท้ เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตหตฺถุห้อยจากอารมณ์
2. มัทธา คือ ความมัวงมเงา ถดถอย เกียจคร้าน เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตงมซึม

4. วิจิกิจจาเจตสิก

วิจิกิจจา คือ ความสงสัย ลังเล ได้แก่ ธรรมชาติที่มีความเคลือบแคลงสงสัยในอารมณ์เจตสิกดวงนี้เกิดกับโมหมูลจิต จะไม่เกิดร่วมกับจิตโลกหรือจิตโภภ

ความสงสัยในที่นี้ หมายถึง ความสงสัยในคุณของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สงสัยในขันธ อายตนะ ธาตุทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต สงสัยในปฏิจจสมุปบาท แต่ความสงสัยประเภทอื่นนอกจากนี้ เช่น สงสัยในวิชาการต่าง ๆ ไม่ใช่สภาพของวิจิกิจจาเจตสิก ความสงสัยประเภทนี้มีชื่อว่า “ปฏิรูปกวิจิกิจจา”⁴⁸ ซึ่งไม่ใช่อกุศลเจตสิกและไม่จัดเป็นกิเลส

⁴⁸พระราชวิสุทธิกวี, จิตวิทยาในพระอภิธรรม (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 45.

โสภณเจตสิก

โสภณเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายดีงาม เมื่อประกอบกับจิตแล้วยอมทำให้จิตสงบผ่องใส ตั้งอยู่ในความดีงาม⁴⁹

โสภณเจตสิกนี้เมื่อประกอบกับจิตใด ก็ยอมทำให้จิตนั้นเป็นโสภณจิตตามเจตสิกที่ประกอบ ซึ่งมี 25 ดวง โดยแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม ดังนี้

1. โสภณสาธารณเจตสิก⁵⁰ หรือเจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง เป็นกลุ่มใหญ่ที่สุด คือมี 19 ดวง ซึ่งถือว่าเป็นรากฐานของความดี กล่าวคือ ในจิตดีงามที่มีเหตุจะต้องมีเจตสิกทุกดวงในกลุ่มนี้ประกอบ ส่วนเจตสิกใดจะมีความแรงมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขในแต่ละกรณี อย่างไรก็ตามต้องถือว่าเจตสิก 19 ดวงนี้ เกื้อกูลส่งเสริมกันจึงเกิดพร้อมกันในจิตดีงาม ได้แก่

1. สัทธา คือ ความเชื่อ
2. สติ คือ ความสำนึกพร้อมอยู่
3. หิริ คือ ความละอายต่อบาป
4. โอตตัปปะ คือ ความสะดุ้งกลัวต่อบาป
5. อโลภะ คือ ความไม่ยอกได้อารมณ์
6. อโทสะ คือ ความไม่คิดประทุษร้าย
7. ตัตตมัมขณัตตตตา คือ ความเที่ยงตรง
8. กายบัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งกองเจตสิก
9. จิตตบัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งจิต
10. กายลหุตตา คือ ความเบาแห่งกองเจตสิก
11. จิตตลหุตตา คือ ความเบาแห่งจิต
12. กายมมุตตา คือ ความนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก
13. จิตตมมุตตา คือ ความนุ่มนวลแห่งจิต

⁴⁹พระราชวิสุทธิกวี, *จิตวิทยาในพระอภิธรรม* (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, 2533), หน้า 45.

⁵⁰ระวี ภาวิไล, *อภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2536), หน้า 72.

14. กายกัมมัญญา คือ ความควรแก่งานแห่งกองเจตสิก
15. จิตตกัมมัญญา คือ ความควรแก่งานแห่งจิต
16. กายปาคุญญา คือ ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก
17. จิตตปาคุญญา คือ ความคล่องแคล่วแห่งจิต
18. กายชุกตา คือ ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก
19. จิตตชุกตา คือ ความซื่อตรงแห่งจิต

2. วิรตี เป็นกลุ่มเจตสิกฝ่ายดีงามกลุ่มที่สองซึ่งเป็นธรรมชาติที่รองรับการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เจตสิกกลุ่มนี้เกิดขึ้นในจิตดีงามที่กระทำกรร กล่าวคือ พุดหรือกระทำหรือประกอบกิจการอาชีพโดยละเว้นอกุศล ได้แก่

1. สัมมาวาจา คือ เจรจาชอบ
2. สัมมากัมมันตะ คือ กระทำชอบ
3. สัมมาอาชีวะ คือ เลี้ยงชีพชอบ

วิรตีเจตสิก 3 ดวงนี้เมื่อมาปรากฏในจิตดีงามโดยทั่วไปจะไม่ปรากฏพร้อมกัน แต่ปรากฏเฉพาะดวงใดดวงหนึ่ง ในขณะที่บุคคลกระทำสิ่งที่เจตสิกเป็นพื้นฐาน เช่น พุด หรือกระทำด้วยกาย

3. อัปป์มัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกดีงามกลุ่มที่สามซึ่งมี 2 ดวง เจตสิกนี้เป็นเจตสิกที่กำหนดสภาวะอันไร้ขอบเขต กล่าวคือ

1. กรุณา คือ ความสงสารสัตว์ผู้มีทุกข์
2. มุทิตา คือ ความยินดีต่อสัตว์ผู้ได้สุข

4. ปัญฺญินทรีย์ เป็นเจตสิกดีงามดวงสุดท้าย ปัญฺญินทรีย์หรืออโมหะ คือ ความรู้ความเข้าใจ ไม่หลง ตรงข้ามกับโมหะหรืออวิชชา

4.5.2 เกณฑ์ร่วม

นอกจากเกณฑ์หลักดังกล่าว คือ การตัดสินใจด้วยกุศลมูลและอกุศลมูลดังกล่าวแล้ว ในทัศนะของพุทธจริยธรรม ยังมีเกณฑ์ร่วมที่นำมาใช้ประกอบในการวินิจฉัยว่า การกระทำหนึ่ง ๆ เป็นการกระทำที่มีคุณค่าทางจริยธรรมหรือไม่ กล่าวคือ

- พิจารณาตามสภาวะว่า เป็นสภาพที่เกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ ทำให้จิตสบาย ไร้โรค ผ่องใสสมบูรณ์หรือไม่ ส่งเสริมหรือบั่นทอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ช่วยให้สภาพที่เกื้อกูลทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง หรือทำให้กุศลธรรมลดน้อยลง อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น ตลอดจนมีผลต่อบุคลิกภาพอย่างไร

- ใช้มโนธรรม⁵¹ คือ ความรู้สึกผิด ชอบ ชั่ว ดี ของตนเองพิจารณาว่า การกระทำที่ตนทำ นั้นตนเองดีเสียได้หรือไม่ เสียความเคารพตนเองหรือไม่

- พิจารณาการยอมรับของวิญญู หรือนักปราชญ์ หรือบัณฑิตชนว่ายอมรับหรือชื่นชมสรรเสริญ หรือตำหนิติเตียน

- พิจารณาลักษณะและผลของการกระทำ โดยดูผลที่เกิดขึ้น 2 ทางคือ

- ผลของการกระทำที่มีต่อตนเอง
- ผลของการกระทำที่มีต่อผู้อื่น

กล่าวคือ เป็นการเบียดเบียนตน หรือเบียดเบียนผู้อื่นหรือไม่ และการกระทำนั้น ๆ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นไปเพื่อความทุกข์ทั้งแก่ตนและผู้อื่นหรือไม่

ผลของการกระทำ

กรรมหรือการกระทำในทางพระพุทธศาสนาจะต้องมีเจตนาเป็นตัวนำ กรรมดีหรือการกระทำที่ดีย่อมเกิดจากเจตนาดี ในทางกลับกันกรรมชั่วหรือการกระทำที่ชั่วย่อมเกิดจากเจตนาชั่ว พระพุทธศาสนามุ่งเน้นให้มนุษย์กระทำดี ละเว้นการกระทำที่ชั่วร้าย เจตนาดีเริ่มตั้งแต่ในใจ กล่าวคือ ความคิดดีย่อมเป็นสาเหตุไปสู่การพูดจาที่ดีและการกระทำในสิ่งดี ๆ ในที่สุด ส่วนเรื่องผลของการกระทำ พระพุทธศาสนามิได้มุ่งเน้นให้บุคคลกระทำเพื่อหวังผลแต่เพียงอย่างเดียว แต่มุ่งเน้นที่สาเหตุของการประกอบกรรม ส่วนผลของการกระทำหรือผลของกรรมนั้นย่อมมีขึ้นตามสาเหตุของการกระทำ เสมอ ดังพุทธพจน์ที่ได้ยินเสมอเกี่ยวกับเรื่องกรรมดี กรรมชั่ว คือ “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว”

ในเรื่องการให้ผลของกรรม อาจมีบางคนสงสัยว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ว่าเป็นจริงอย่างไรหรือไม่ คนที่เข้าใจผิดเพราะว่าไม่เข้าใจในความหมายของประโยคดังกล่าวอย่างถูกต้อง ดังคำอธิบาย

⁵¹พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 179.

ของท่านธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวไว้ว่า

“ปัญหาที่ถกเถียงกันมากที่สุดเกี่ยวกับเรื่องกรรม ก็คือ การให้ผลของกรรม โดยสงสัยเกี่ยวกับหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ว่าเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ บางคนพยายามนำหลักฐานมาแสดงให้เห็นว่า ในโลกแห่งความเป็นจริง คนที่ทำชั่วได้ดีและคนที่ทำดีได้ชั่วมีมากมาย ความจริงปัญหาเช่นนี้เกิดจากความเข้าใจสับสนระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยามน์ โดยนำเอาความเป็นไปในนิยามและนิยามน์ทั้งสองนี้มาปนเปกัน ไม่รู้จักแยกขอบเขตและขั้นตอนให้ถูกต้อง ดังจะเห็นว่าแม้แต่ความหมายของถ้อยคำในหลัก “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” นั้นเอง คนก็เริ่มต้นเข้าใจสับสน แทนที่จะเข้าใจความหมายของทำดีได้ดีว่าเท่ากับ ทำความดีได้ความดีหรือทำความดีก็มีความดี หรือทำความดีก็เป็นเหตุให้ความดีเกิดมีขึ้น หรือทำความดีผลดีตามกรรมนิยามก็เกิดขึ้น กลับเข้าใจเป็นว่า ทำความดีได้ของดี หรือทำดีแล้วได้ผลประโยชน์หรือได้อามิสที่ตนชอบใจ”⁵²

จากข้อความข้างต้นจะเห็นได้ว่าพุทธเน้นที่การกระทำดี ซึ่งมีเจตนาดีเป็นตัวนำ เป็นการกระทำดีเพื่อตัวความดี เมื่อมนุษย์มีเจตนาดีที่จะกระทำสิ่งใด ๆ ก็ตาม การกระทำหรือกรรมนั้น ๆ มันเป็นเรื่องที่ดีในตัวมันเองโดยไม่ต้องหวังผลตอบแทนที่เป็นเงินทองทรัพย์สิน หรือผลประโยชน์ใด ๆ ที่เป็นสิ่งนอกเหนือจากการกระทำดังกล่าว ท่านพุทธทาสได้ชี้ให้เห็นถึงการกระทำดีเพื่อความดีหรือที่ท่านใช้คำว่า การทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ เพราะท่านมีทัศนะที่ว่าธรรมะหรือความดีเป็นหน้าที่ตามธรรมชาติที่มนุษย์พึงกระทำ การปฏิบัติธรรมมีความหมายเท่ากับการปฏิบัติตามหน้าที่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าการปฏิบัติหรือการกระทำตามหน้าที่ก็เป็นการปฏิบัติธรรมหรือกระทำความดีเช่นกัน แล้วท่านยังมีทัศนะอีกว่า การกระทำหน้าที่มิใช่กระทำเพื่อผลประโยชน์ตอบแทนอันเป็นทรัพย์สินเงินทอง ชื่อเสียง แต่ให้ปฏิบัติหน้าที่หรือกระทำความดีเพื่อตัวของมันเอง ดังที่ท่านกล่าวว่า

“มนุษย์มีหน้าที่ที่จะต้องทำ เมื่อทำหน้าที่นั้นก็ให้ทำเพื่อหน้าที่ อย่างฆราวาสก็มีหน้าที่ที่จะต้องมีการครอบครัว ก็มีครอบครัวอย่างที่มีหน้าที่ อย่ายามีด้วยความโลภ ความหลง”⁵³

“เรามีหน้าที่อย่างไรก็ทำหน้าที่นั้นเพื่อหน้าที่ก็แล้วกัน มันจะไม่มาสุข ไม่หนักอกอยู่บนอก บนจิตใจหรือบนศีรษะ เมื่อเป็นฆราวาสก็มีหน้าที่อย่างฆราวาส เป็นบรรพชิตก็มีหน้าที่อย่าง

⁵²พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532), หน้า 187.

⁵³พุทธทาสภิกขุ, การทำงานเพื่องาน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2539), หน้า 16.

บรรพชิต... เมื่อสมัครมีหน้าที่อย่างฆราวาส ก็ทำหน้าที่อย่างฆราวาส และขอให้ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ มันก็คงเป็นการทำงานเพื่องานอยู่นั่นเอง จะเลี้ยงลูกเลี้ยงเมียมันก็คือหน้าที่ ก็ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ มันจะไม่มี ความทุกข์ ความร้อน ลูกเมียสมบัติพัสถานมันจะไม่มาสมอยู่บนจิตใจของคน ๆ นั้น นี่เรียกว่า ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่”⁵⁴

มนุษย์เรากระทำความดีเพื่อความดี หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเราปฏิบัติธรรมะเพื่อธรรมะ มิใช่ เพื่อหวังลาภยศทั้งทางวัตถุเงินทองและชื่อเสียง จึงจะได้ชื่อว่าเป็นคนดีที่แท้จริง คนที่กระทำความดี เพียงเพื่อหวังผลจากการกระทำจึงมิใช่คนที่ดีแท้ พระพุทธศาสนามุ่งเน้นการกระทำดีที่เริ่มตั้งแต่จิตใจ หรือที่เรียกว่ามโนกรรม ผู้ที่ประกอบกรรมดีจะต้องเป็นผู้มีมโนกรรมที่ดี โดยเริ่มตั้งแต่มีเจตนาที่ดีโดย เน้นหลักที่ทำดีเพื่อความดีหรือกระทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ ดังที่ท่านพุทธทาสสอนว่า ให้ทำหน้าที่เพื่อ หน้าที่หรือที่ท่านใช้คำว่าให้ทำงานเพื่องาน โดยเน้นหลักที่ไม่ต้องเพื่ออะไรอื่น จึงจะเป็นการกระทำดีที่ สูงสุดและไม่เป็นทุกข์

“ทำงานเพื่องานนี้ไม่มีความทุกข์จะไม่รู้สึกเป็นทุกข์ถ้าทำได้จริง ถ้าเขาทำไม่ได้ จิตใจ มันไม่ยอมมันไม่เข้าใจ มันก็ทำไม่ได้ ถ้าทำไม่ได้มันก็ทำไม่ได้ แต่ถ้าเขาเข้าใจและทำได้ การทำงานเพื่อ งานก็จะเป็นทุกข์ จะไม่เป็นที่น่าระอาหรือเบื่อหน่าย พูดอีกทีหนึ่งก็พูดว่า “การงานเป็นสุข” ถ้าคน นั้นมีจิตใจสูงถึงขนาดที่สามารถทำงานเพื่องานได้ แล้วมันจะสนุกไปหมดไม่ว่าเป็นงานชนิดไหน ไม่ต้องไปดูหนังดูละคร ไม่ต้องไปเที่ยวเสเพลเกเอบประพุดตือบายมุข เขาก็จะมีความพอใจมีความสุขอยู่ ในการทำงานหรือว่าแม้จะเหน็ดเหนื่อยตรากตรำก็ไม่รู้สึกเป็นทุกข์ ถ้าจิตมันสูงถึงขนาดที่เรียกว่า “ทำงาน เพื่องาน” การงานจะไม่เป็นทุกข์”⁵⁵

4.6 จริยธรรมกับหน้าที่

4.6.1 หน้าที่ในทัศนะของพุทธ

มนุษย์แต่ละคนล้วนต้องมีหน้าที่ มนุษย์มีหน้าที่ที่จะต้องกระทำหลายอย่าง การมี จริยธรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความประพฤติหรือการกระทำของมนุษย์ เมื่อคนเรากระทำตามหน้าที่

⁵⁴พุทธทาสภิกขุ, การทำงานเพื่องาน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2539),

⁵⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

ที่พึงกระทำ ก็ยอมเป็นการปฏิบัติเพื่อความเป็นปกติเรียบร้อยทั้งของตัวเองและสังคม ท่านพุทธทาสได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ธรรมะ คือ หน้าที่ ธรรมะ คือ ธรรมชาติ กฎธรรมชาติ คือ ธรรมะ หน้าที่ตามกฎธรรมชาติ คือ ธรรมะ แล้วผลที่ได้รับมาจากการกระทำหน้าที่นั้นก็คือ ธรรมะ สรุปได้ว่าหน้าที่นั้นคือ ธรรม ธรรมนั้นคือ หน้าที่ ทำหน้าที่ก็คือ การปฏิบัติธรรม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า การปฏิบัติตามหน้าที่ ก็คือ การปฏิบัติธรรม ดังคำที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

“เรามีหน้าที่อย่างไร ก็ทำหน้าที่นั้นเพื่อหน้าที่ก็แล้วกัน มันจะไม่มาสม ไม่หนักอยู่บนอก บนจิตใจหรือบนศีรษะ เมื่อเป็นฆราวาสก็มีหน้าที่อย่างฆราวาส เป็นบรรพชิตก็มีหน้าที่อย่างบรรพชิต แม้ว่ามันจะใช้คำรวม ๆ ร่วมกันได้ เช่นคำว่า “หน้าที่เพื่อดับทุกข์” มันก็ยังแยกกันได้ว่าดับทุกข์อย่างฆราวาส หรือดับทุกข์อย่างบรรพชิต

เมื่อสมัครมีหน้าที่อย่างฆราวาส ก็ทำหน้าที่อย่างฆราวาส และขอให้ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ มันก็คงเป็นการทำงานเพื่องานอยู่นั่นเอง จะเลี้ยงลูกเลี้ยงเมียมันก็คือหน้าที่ ก็ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ มันจะไม่มี ความทุกข์ความร้อน ...

... หน้าที่เพื่อหน้าที่ก็ทำงานเพื่องาน จะมีอะไร จะกินอะไร จะใช้อะไร เป็นการทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ไปหมด นั่นแหละก็จะประกอบไปด้วยธรรม”⁵⁶

พุทธจริยธรรมได้วางข้อประพฤติ เพื่อชีวิตที่ดีงามของผู้กระทำและสังคมที่แวดล้อม พุทธจริยธรรมได้กล่าวถึงหน้าที่ที่พึงกระทำของมนุษย์โดยจัดแบ่งเป็นหมวดหมู่ เนื่องจากว่ามนุษย์แต่ละคนย่อมมีหน้าที่หลาย ๆ อย่าง อาทิ คนเราต้องมีหน้าที่ต่อตนเอง เราจะประพฤติปฏิบัติอย่างไร เพื่อให้ชีวิตของตนเป็นชีวิตที่เลิศล้ำสมบูรณ์ พุทธจริยธรรมจะมีข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมายดังกล่าว เช่น จะทำอย่างไรจึงจะมีฐานะที่มั่นคง จะกระทำตนอย่างไรที่จะไม่ถลำพลาต เช่น ต้องรู้เท่าทันโลกธรรม ต้องไม่มองข้ามเทวทูต และคำนึงถึงสูตรแห่งชีวิต คนที่ประสบความสำเร็จในชีวิตควรมีหน้าที่อย่างไรบ้าง หรือคนครองเรือนที่ดีจะต้องกระทำและรับผิดชอบอย่างไร ในหมวดของคนกับสังคม ก็มีหน้าที่ของการเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม ชุมชน และรัฐ เป็นต้น ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

⁵⁶พุทธทาสภิกขุ, การทำงานเพื่องาน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2539),

4.6.2 หน้าที่ในพุทธจริยธรรม

พุทธจริยธรรมได้แบ่งหน้าที่ที่มนุษย์เราควรกระทำเป็น 4 หมวด⁵⁷ ดังนี้

1. คนกับสังคม
 - 1.1 คนมีศีลธรรม
 - 1.2 สมาชิกที่ดีของสังคม
 - 1.3 สมาชิกที่ดีของชุมชน
 - 1.4 สมาชิกที่ดีของรัฐ
 - 1.5 ผู้นำหรือผู้ปกครองรัฐที่ดี
2. คนกับชีวิต
 - 2.1 ชีวิตที่เลิศล้ำสมบูรณ์
 - 2.2 ชีวิตที่ไม่ถลำพลาด
 - 2.3 ชีวิตที่ก้าวหน้าและสำเร็จ
 - 2.4 ชีวิตที่เป็นหลักฐาน
 - 2.5 ชีวิตบ้านที่สมบูรณ์
3. คนกับคน
 - 3.1 คู่ครองที่ดี
 - 3.2 พ่อบ้าน แม่บ้านที่ดี
 - 3.3 ทายาทที่ดี
 - 3.4 มิตรที่ดี
 - 3.5 หน้าที่ที่ดีของนายจ้างและลูกจ้าง
4. คนกับมรรคา
 - 4.1 หน้าที่ของครูอาจารย์
 - 4.2 หน้าที่ของนักเรียน นักศึกษา

⁵⁷พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม
(กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2535), หน้า ข - จ.

4.3 หน้าที่ของอุบาสก อุบาสิกา

4.4 หน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์

จะเห็นได้ว่ามนุษย์เรามีได้อยู่คนเดียว เราดำเนินชีวิตร่วมกับผู้อื่น เราจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเกี่ยวข้องกับไม่ว่าทางใดก็ตามหนึ่ง ฉะนั้น หน้าที่ที่เราพึงกระทำจึงมีหลายหน้าที่ ตามบทบาทที่เราดำรงอยู่ในแต่ละขณะ ก่อนที่จะกล่าวถึงรายละเอียดของหน้าที่ในแต่ละหมวด ยังมีหน้าที่อย่างหนึ่งที่สำคัญที่สุดของมนุษย์ นั่นคือ การเป็นสมาชิกที่ดีของมนุษยชาติ หรือหน้าที่ของการเป็นคนเต็มคนนั่นเอง

สมาชิกที่ดีของมนุษยชาติ

คนสมบูรณ์แบบหรือมนุษย์โดยสมบูรณ์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นสมาชิกที่ดีมีคุณค่าอย่างแท้จริง มีหน้าที่ที่พึงกระทำ ดังนี้

1. รู้หลักและรู้จักเหตุ กล่าวคือ รู้หลักการและกฎเกณฑ์ของสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้องในการดำรงชีวิต และในการปฏิบัติกิจหน้าที่ตามบทบาทตน รวมทั้งรู้เท่าทันกฎธรรมชาตินี้ หรือหลักความจริงของธรรมชาติ เพื่อปฏิบัติต่อโลกและชีวิตอย่างถูกต้อง
2. รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล กล่าวคือ รู้ความหมายและความมุ่งหมายของหลักการที่ตนปฏิบัติ เข้าใจวัตถุประสงค์ของกิจการที่ตนกระทำ กิจการที่ตนกำลังทำอยู่ขณะนี้ เมื่อกระทำไปแล้วจะบังเกิดผลอะไรบ้าง ตลอดจนถึงขั้นสูงสุด คือ รู้ความหมายของชีวิตและสาระของชีวิตที่แท้จริง
3. รู้จักตน กล่าวคือ รู้ตามเป็นจริงว่าตนเองมีความสามารถ ความถนัด ความชอบในทางใด รวมทั้งรู้จักตนว่าอยู่ในฐานะ ภาวะ เพศ ความรู้ อย่างไรแล้วประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสม
4. รู้จักประมาณ กล่าวคือ รู้จักพอดีในการกระทำ คำพูด และการปฏิบัติกิจต่าง ๆ เช่น รู้จักพอดีในการบริโภค รู้จักพอดีในการใช้จ่ายทรัพย์ การหาทรัพย์ การนอนหลับพักผ่อน เป็นต้น
5. รู้จักกาล กล่าวคือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสมและระยะเวลาที่พึงใช้ในการประกอบกิจ กระทำหน้าที่การงานต่าง ๆ และรู้จักเวลาในการเกี่ยวข้องกับผู้อื่น เช่น รู้ว่าเวลาไหนควรทำอะไรให้ทำพอเหมาะกับเวลา ตรงเวลา ถูกเวลา เป็นต้น
6. รู้จักชุมชน กล่าวคือ รู้จักถิ่น รู้จักที่ชุมนุมและชุมชน รู้ว่าควรประพฤติอย่างไรในการเข้าไปในที่ชุมชน รู้ว่าชุมชนที่เราจะเข้าไปเกี่ยวข้องมีวัฒนธรรม กฎระเบียบอย่างไร

7. รู้จักบุคคล กล่าวคือ รู้จักและเข้าใจความแตกต่างของบุคคล รู้ว่าแต่ละคนย่อมมีอัธยาศัย ความสามารถ บุคลิกนิสัย คุณธรรมต่างกันออกไป เราควรปฏิบัติต่อบุคคลอื่นด้วยท่าทีที่เหมาะสมแตกต่างกันไปในแต่ละคน

ข้อปฏิบัติ หรือธรรม 7 ข้อนี้ เรียกว่า สปัริสธรรม แปลว่า ธรรมของสปัริสชน คือ คนดี หรือคนที่แท้ ซึ่งมีคุณสมบัติของความเป็นคนที่สมบูรณ์⁵⁸

หมวดที่หนึ่ง เรื่อง คนกับสังคม

มนุษย์เรามีความจำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับผู้อื่น การกระทำที่เรามีต่อผู้อื่น เพื่อให้สังคมมีระเบียบและปกติสุข ย่อมต้องมีหลักหรือหน้าที่ที่พึงประพฤติปฏิบัติ ดังนี้

1.1 คนมีศีลธรรม

คนมีศีลธรรมจัดอยู่ในหมวดของคนกับสังคม คนที่มีศีลธรรมเรียกได้ว่าเป็นอารยชนควรมีหน้าที่ ดังนี้⁵⁹

1. มีสุจริตทั้งสาม กล่าวคือ มีความประพฤติดี 3 ประการ คือ

- กายสุจริต หมายถึง ความสุจริตทางกาย เป็นการกระทำทางกาย

ที่ถูกต้องดีงาม

- วาสุจริต หมายถึง ความสุจริตทางวาจา พูดในสิ่งที่ดีงาม ถูกต้อง

- มโนสุจริต หมายถึง ความสุจริตทางใจ คิดในสิ่งที่ดีงาม ถูกต้อง

2. ประพฤติตามอารยธรรม โดยปฏิบัติถูกต้องตามทางแห่งกุศลกรรม 10 ประการ

คือ

ทางกาย 3

- ละเว้นการฆ่า การสังหาร การบีบบังคับเบียดเบียน มีเมตตากรุณา ช่วย

เหลือเกื้อกูลสงเคราะห์กัน

⁵⁸พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), ธรรมบุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2535), หน้า 3.

⁵⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

- ละเว้นการแย่งชิงลักษณะ และการเอาวัดเอาเปรียบ มีความเคารพในทรัพย์สินของกันและกัน

- ละเว้นการประพฤติผิดล่วงละเมิดในของรักของผู้อื่น ไม่ข่มเหงจิตใจหรือทำลายลบหลู่เกียรติ รวมทั้งวงศ์ตระกูลของกัน

ทางวาจา 4

- ละเว้นการพูดเท็จ กล่าวแต่คำสัตย์ ไม่จงใจพูดให้ผิดจากความจริง เพราะเห็นแก่ผลประโยชน์ใด ๆ

- ละเว้นการพูดส่อเสียด ยุยง สร้างความแตกแยก พูดแต่คำสมานและส่งเสริมสามัคคี

- ละเว้นการพูดคำหยาบคาย พูดแต่คำสุภาพ นุ่มนวล

- ละเว้นการพูดจาเหลวไหลเพื่อเจ้อ ให้พูดแต่คำสัตย์จริง มีเหตุผล มีสาระประโยชน์ และถูกกาลเทศะ

ทางใจ 3

- ไม่ละโมภ ไม่เพ่งเล็งคิดหาทางเอาแต่ได้ โดยให้คิดเสียสละ ทำใจให้เผื่อแผ่กว้างขวาง

- ไม่คิดร้ายเบียดเบียน หรือเพ่งมองในแง่ที่จะทำลาย โดยการตั้งความปรารถนาดี แม่ไม่ตรี มุ่งคิดเพื่อประโยชน์สุขแก่กัน

- มีความเห็นถูกต้อง เข้าใจในหลักกรรมว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วได้ผลชั่ว รู้เท่าทันความจริงที่เป็นธรรมดาโลกและชีวิต มองเห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

3. ศิล 5

หลักความประพฤติ 10 ข้อข้างต้นเป็นธรรมจริยาและเป็นอารยธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ทำให้คนเจริญขึ้นพร้อมทั้งทางกาย วาจา และใจ แต่ถ้าผู้ใดยังไม่มั่นคงในธรรมจริยา 10 ข้อดังกล่าว พึงควบคุมตนให้ได้อย่างน้อยด้วยการปฏิบัติตามหลักศีลห้าที่เป็นส่วนเบื้องต้นก็ยังได้ชื่อว่าเป็นคนมีศีลธรรม

- เว้นจากปาณาติบาต คือ การละเว้นการฆ่า การประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกาย

- ทาน คือ การแบ่งปัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ ช่วยเหลือ สงเคราะห์กัน ด้วยปัจจัยสี่ ทานหรือทรัพย์สินตลอดจนความรู้ความเข้าใจในศิลปวิทยา

- ปิยวาจา คือ การกล่าวคำสุภาพ ไพเราะชวนฟัง เป็นวาจาที่ชี้แจงแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจ สมานสามัคคี เกิดไมตรี และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

- อุตถจริยา คือ การทำประโยชน์โดยการช่วยเหลือทั้งแรงกายแรงใจ ขวนขวายช่วยเหลือกิจการสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไข้ปัญหาและปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม

- สมานัตตตา คือ การทำตัวให้เข้ากับผู้อื่นได้ โดยการวางตนเสมอต้นเสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อคนทั้งหลาย

1.3 สมาชิกที่ดีของชุมชน

ผู้ที่เป็นสมาชิกที่ดีของชุมชน ซึ่งจะช่วยให้ชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข มีหน้าที่ที่พึงกระทำดังนี้

1.3.1 การเป็นที่พึงของตน กล่าวคือ กระทำตนให้เป็นที่พึ่งแห่งตนเองได้ พร้อมทั้งจะรับผิดชอบตนเอง ไม่กระทำตนเป็นภาระของชุมชน มีหลัก 10 ประการ คือ

1. ศีล (ประพฤติดีมีวินัย) คือ ดำเนินชีวิตโดยสุจริตทั้งทางกาย ทางวาจา มีวินัย และประกอบสัมมาชีพ

2. พานุสัจจะ (ได้ศึกษาศดับมาก) คือ ศึกษาเล่าเรียนให้ชำนาญ มีความเข้าใจกว้างขวางลึกซึ้ง รู้อย่างชัดเจนและใช้ได้จริง

3. กัลยาณมิตรตตา (รู้จักคบคนดี) คือ รู้จักเลือกคบคนที่ดี เข้าหาผู้แนะนำสั่งสอนที่ดีเพื่อชีวิตที่เจริญงอกงาม

4. ไสวจัสนตตา (เป็นคนไม่ดื้อรั้น) คือ รู้จักรับฟังเหตุผลและข้อเท็จจริงพร้อมที่จะแก้ไขปรับปรุงตน

5. กิงกรณียะสุ ทักขตตา (ขวนขวายกิจของหมู่คณะ) คือ เอาใจใส่ช่วยเหลือธุระและกิจการของหมู่คณะ

6. ธรรมกามตตา (เป็นผู้ไม่ธรรม) คือ รักและชอบศึกษาค้นคว้าให้เข้าถึงความรู้ สอบถามหาความรู้ความจริง

7. **วิริยารัมภะ (มีความเพียร)** คือ ขยันหมั่นเพียรในการประกอบความดี
บากบั่น ไม่ย่อท้อ

8. **สันตุฎฐี (มีสันโดษ)** คือ ยินดีและพึงพอใจในผลสำเร็จที่ตนกระทำจาก
ความเพียรพยายามในทางชอบธรรม

9. **สติ (มีสติมั่นคง)** คือ รู้จักกำหนดจดจำ รู้ว่าจะต้องพูด จะต้องคิดและจะ
ต้องทำอะไร ไม่ผลิผลตาม ไม่ปล่อยและทิ้งโอกาสในการทำความดี

10. **ปัญญา (มีปัญญาเหนืออารมณ์)** คือ มีปัญญาหยั่งรู้เหตุผล รู้ดีชั่ว
เห็นและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

1.3.2 **อยู่ร่วมกับผู้อื่นในชุมชนด้วยดี** กล่าวคือ ในด้านความสัมพันธ์กับผู้อื่นที่เป็น
เพื่อนร่วมงานหรือชุมชน มีหน้าที่ที่พึงกระทำ ดังนี้

1. **เมตตาทายกรรม (กระทำต่อกันด้วยเมตตา)** คือ แสดงไมตรีต่อผู้ร่วมงาน
และร่วมชุมชนด้วยการช่วยเหลือกิจธุระด้วยความเต็มใจ

2. **เมตตาวจีกรรม (พูดต่อกันด้วยเมตตา)** คือ บอกแจ้งสั่งสอนหรือแนะนำ สิ่ง
ที่เป็นประโยชน์ กล่าววาจาสุภาพ

3. **เมตตามโนกรรม (คิดต่อกันด้วยเมตตา)** คือ ตั้งจิตปรารถนาดี คิดทำแต่สิ่ง
ที่เป็นประโยชน์แก่กัน

4. **สาธารณโภคี (แบ่งปันกัน)** คือ แบ่งปันลาภผลที่ได้มาเพื่อใช้สอยร่วมกัน

5. **สีลสามัญญตา (ประพฤติดีในหมู่คณะ)** คือ มีความประพฤติสุจริตตั้งงาม
รักษาระเบียบวินัยของส่วนรวม

6. **ทัญญูสามัญญตา (ปรับความเห็นเข้ากันได้)** คือ เคารพและรับฟังความ
คิดเห็นของส่วนรวม ตกลงกันได้ในหลักการสำคัญ

1.4 สมาชิกที่ดีของรัฐ

ในสังคมประชาธิปไตย สมาชิกของรัฐมีหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ ดังนี้

1.4.1 **รู้หลักอธิปไตย** กล่าวคือ รู้หลักความเป็นใหญ่ที่เรียกว่า อธิปไตยซึ่งมี 3
ประการ ดังนี้

1. อัตตาทิปไตย (ถือตนเป็นใหญ่) คือ ถือเอาตนเอง ฐานะศักดิ์ศรี เกียรติภูมิ ของตนเป็นใหญ่
2. โลกาธิปไตย (ถือโลกเป็นใหญ่) คือ ถือความนิยมของชาวโลกเป็นใหญ่ กระทำการโดยเอาใจหมุ่ชน
3. ธรรมาทิปไตย (ถือธรรมเป็นใหญ่) คือ ถือหลักความจริง ความถูกต้องดีงามและเหตุผลเป็นใหญ่ กระทำกิจต่าง ๆ ด้วยการพิจารณาอย่างดีโดยใช้สติปัญญาพิจารณาด้วยความชอบธรรม

1.4.2 มีส่วนในการปกครอง กล่าวคือ ร่วมรับผิดชอบที่จะป้องกันความเสื่อมที่จะเกิดขึ้น

1. หมั่นประชุมกันอย่างสม่ำเสมอเพื่อปรึกษาหารือในงานที่ต้องรับผิดชอบ
2. พร้อมเพรียงในการประชุม
3. ถือปฏิบัติอยู่ในบทบัญญัติที่วางไว้เป็นธรรมเนียม
4. ให้เกียรติเคารพนับถือผู้ที่มีประสบการณ์
5. ให้เกียรติและคุ้มครองกุลสตรี
6. เคารพบูชาปูชนียสถาน
7. อารักขา บำรุงบรรพชิต.

1.5 ผู้นำหรือผู้ปกครองรัฐที่ดี

ผู้ปกครองมีหลักธรรมที่เป็นคุณสมบัติและข้อปฏิบัติ ดังนี้

1.5.1 ทรงศัพทพิธราชธรรม⁶¹ กล่าวคือ มีคุณธรรมของผู้ปกครองหรือราชธรรม 10 ประการ ดังนี้

1. ทาน (การแบ่งปัน) คือ ปกครองเพื่อให้ประชาชน จัดสรรความสงเคราะห์อนุเคราะห์ให้ประชาชนมีความสุข ความปลอดภัย

⁶¹พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), ธรรมบุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, 2535), หน้า 18.

2. คีล (รักษาความสุจริต) คือ ประพฤติดีงามทางกายและวาจา เป็นที่เคารพ
แก่ประชาชน
 3. ปริจจาคะ (บำเพ็ญกิจด้วยเสียสละ) คือ เสียสละความสุขเพื่อประโยชน์
สุขของประชาชน
 4. อาชชวะ (ปฏิบัติกิจด้วยความซื่อตรง) คือ ซื่อตรง จริงใจ ปฏิบัติภารกิจ
โดยสุจริต
 5. มัททวะ (อ่อนโยน) คือ มีอัธยาศัยอ่อนโยน กิริยาสุภาพนุ่มนวล
 6. ตปะ (พ้นกิเลส) คือ ไม่หลงไหลในความสุขสำราญ มุ่งบำเพ็ญเพียรทำกิจ
หน้าที่อย่างบริบูรณ์
 7. อักโกธะ (ถือเหตุผล) คือ ไม่กระทำการด้วยความโกรธ วิวินิจฉัยและกระทำ
การด้วยจิตที่สุขุมเป็นธรรม
 8. อวิหิงสา (มือหิงสา) คือ ไม่บีบบังคับกดขี่ มีแต่ความกรุณา
 9. ชันติ (อุดหนุน) คือ อุดหนุนต่อความเหนื่อยยาก ไม่ห้อถอย ไม่ละทิ้งกิจที่ชอบ
ธรรม
 10. อวิโรธนะ (ปฏิบัติตามธรรม) คือ ประพฤติมิให้ผิดจากศาสนธรรม ถือ
ประโยชน์สุขของประชาชนเป็นที่ตั้ง
- 1.5.2 บำเพ็ญกรณีย์ของจักรพรรดิ กล่าวคือ ปฏิบัติหน้าที่ของผู้ปกครองที่ยิ่งใหญ่
ดังนี้
1. ธรรมาธิปไตย (ถือธรรมเป็นใหญ่) คือ เคารพธรรม ตั้งตนอยู่ในธรรม
 2. ธรรมการรักษา (ให้ความคุ้มครองโดยธรรม) คือ รักษาคุ้มครองป้องกัน
อันชอบธรรมแก่ประชาชน
 3. ธรรมการ (ป้องกันมิให้กระทำสิ่งที่ไม่เป็นธรรม) คือ ป้องกันมิให้มี
การเบียดเบียนข่มเหงแก่ประชาชน
 4. ธานุประทาน (แบ่งปันแก่ผู้ทุกข์ยาก) คือ จัดให้ประชาชนมีความ
สามารถในการเลี้ยงชีพตนโดยทำมาหากินอย่างสุจริต

5. **ปริพจน** (ปรึกษากับพระสงฆ์และนักปราชญ์) คือ มีที่ปรึกษาที่ทรงคุณธรรมและความรู้ มีประพฤติดีประพฤติชอบ ไม่ประมาทเพื่อดำเนินกิจการในที่ชอบธรรม ดึงตามและเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน

1.5.3 **ประกอบราชสังคหะ** กล่าวคือ ทำนุบำรุงประชาชน 4 ประการ ดังนี้

1. **สัสตเมระ** (ส่งเสริมธัญญาหาร) คือ ส่งเสริมการเกษตรให้อุดมสมบูรณ์
2. **ปฐิมเมระ** (ส่งเสริมข้าราชการ) คือ ส่งเสริมคนดีมีความสามารถ
3. **สัมมาปาสะ** (ประสานปวงชน) คือ ส่งเสริมอาชีพเพื่อไม่ให้เหลื่อมล้ำทาง

ฐานะ

4. **วาชไปยะ** (มีวาหะดี) คือ รู้จักพูด ชี้แจง แนะนำ ปราศรัยด้วยเหตุผล

1.5.4 **ละเว้นอคติ** กล่าวคือ นักปกครองเมื่อปฏิบัติหน้าที่ พึงละเว้นความลำเอียง 4

ประการ ดังนี้

1. **ฉันทาคติ** คือ ลำเอียงเพราะชอบ
2. **โทสาคติ** คือ ลำเอียงเพราะชัง
3. **โมหาคติ** คือ ลำเอียงเพราะหลงผิด
4. **ภยาคติ** คือ ลำเอียงเพราะขลาดกลัว

หมวดที่สอง เรื่อง คนกับชีวิต

หน้าที่ต่อชีวิตตนเองจะนำไปสู่ผลดีต่อตนเอง ยังส่งผลไปยังผู้ใกล้ชิดและสังคมโดยรวม อีกด้วย หน้าที่ต่อชีวิตตนจะกล่าวโดยสังเขป ดังนี้

2.1 ชีวิตที่เลิศล้ำสมบูรณ์⁶²

ผู้ที่จะประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต ย่อมเป็นผู้ที่เข้าถึงจุดหมายแห่งการมีชีวิต และดำเนินชีวิตของตนตามหลักปฏิบัติ ดังนี้

2.1.1 **การมีฐานที่มั่นคง** กล่าวคือ เป็นการกระทำที่ปฏิบัติตามหลักที่เรียกว่า อธิษฐาน 4 ประการ คือ

⁶²พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ร่ำรวย ยิ่งใหญ่ เลื่อนลอย หรือเพื่ออะไร** (กรุงเทพฯ : กองทุนมูลนิธิธรรม, 2539), หน้า 33.

1. ปัญญา (การใช้ปัญญา) คือ กระทำการต่าง ๆ ด้วยความคิดที่รอบคอบ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ศึกษาสิ่งต่าง ๆ ให้มีความรู้ชัด เข้าใจภาวะของสิ่งทั้งหลายจนเข้าถึงความจริง

2. สัจจะ (รักษาสัจจะ) คือ รักษาตนให้มั่นอยู่ในความจริงที่รู้ชัดด้วยปัญญา โดยมีวาจาที่เป็นสัจจะ รวมทั้งหลักการและขั้นปรมัตถ์

3. เพิ่มพูนจาคะ (จาคะ) คือ คอยเสริมความเสียสละให้เข้มแข็งขึ้นอยู่เสมอ เพื่อป้องกันมิให้ตกเป็นทาสของลาภสักการะ และผลประโยชน์ต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ละอายจนถึงละกิเลสได้

4. รู้จักสงบใจ (อุปลมะ) คือ รู้จักหาความสงบสุขทางจิตใจ ผีตกนให้สามารถระงับความวุ่นวายอันเกิดจากกิเลสได้ ทำจิตใจให้สงบผ่อนคลาย รู้จักรสแห่งความสุขอันเกิดจากความสงบใจได้

2.1.2 ทรงพลังภายใน กล่าวคือ มีกำลังที่เกิดจากคุณธรรมความประพฤติปฏิบัติเป็นหลักประกันของชีวิตซึ่งทำให้ไม่หวนกลับที่เรียกว่า พละ 4 ประการ ดังนี้

1. กำลังปัญญา (ปัญญาพล) คือ ได้ศึกษามีความรู้ความเข้าใจถูกต้องชัดเจนในกิจการของตน ตลอดจนสามารถอันเป็นธรรมดาของโลกและชีวิต

2. กำลังความเพียร (วิริยพล) คือ เป็นผู้ประกอบกิจด้วยความบากบั่น พยายามโดยไม่ทอดทิ้งหรือห่อถอย

3. กำลังสุจริต (อนวัชชพล) คือ กำลังความบริสุทธิ์ของความประพฤติ และหน้าที่การงานโดยกระทำอย่างสุจริต ไร้โทษ บริสุทธิ์ ไม่มีใครติเตียนได้

4. กำลังการสงเคราะห์ (สังคหพล) คือ การได้ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น โดยทำตนให้เป็นประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

2.1.3 ลุจุดหมายของชีวิต กล่าวคือ ดำเนินชีวิตให้บรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของการมีชีวิต ที่เรียกว่า อรรถะ 3 ประการ คือ

1. ประโยชน์ปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถ์) คือ เป็นประโยชน์ที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวันที่มีมุ่งหมายกันในโลกรนี้ โดยมีทรัพย์ ยศ เกียรติ ไมตรี ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข เป็นต้น อันเกิดจากความเพียรและสติปัญญาของตนโดยชอบธรรม

2. ประโยชน์เบื้องหน้า (สัมปรายิกัตถ์) เป็นประโยชน์ด้านคุณค่าของชีวิต ซึ่งเป็นขั้นลึกล้ำสำหรับชีวิตด้านใน เป็นความเจริญองงามแห่งชีวิตจิตใจที่กำหนดหน้าด้วยคุณธรรม มีศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา ดำรงตนอยู่ในศีลธรรม

3. ประโยชน์สูงสุด (ปรมาตฺ) เป็นประโยชน์ที่เป็นสาระแท้ของชีวิต ซึ่งเป็นจุดหมายขั้นสุดท้าย คือ การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง โดยรู้เท่าทันคติธรรมดาของสังขารธรรม ไม่ตกเป็นทาสของโลกและชีวิต ไม่ถูกบีบคั้นด้วยอำนาจของความยึดมั่นถือมั่น สามารถทำจิตให้เป็นอิสระ ผ่องใส สะอาด สว่าง สงบ มีความสุขประณีตภายใน นั่นคือ นิพพาน

2.2 ชีวิตที่ไม่ถลำพลาต (คนที่ไม่หลงโลก)

บุคคลที่ไม่ประมาทจนตกเป็นทาสของโลกและชีวิต จำต้องรู้จักพิจารณาและวางตัววางใจต่อความจริงต่าง ๆ อันมีประจำอยู่กับโลกและชีวิต ดังนี้⁶³

2.2.1 รู้ทันโลกธรรม กล่าวคือ รู้จักพิจารณา รู้เท่าทัน ตั้งสติให้ถูกต้องต่อสภาวะอันหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในชีวิตที่อยู่ท่ามกลางโลกซึ่งเรียกว่า โลกธรรม 8 จัดเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายที่ชื่นชมน่าปรารถนา น่าพึงใจ เรียกว่า อិฏฐารมณฺ์ อีกฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ คนทั่วไปเกลียดกลัวที่เรียกว่า อนิฏฐารมณฺ์ การปฏิบัติตนต่อสิ่งเหล่านี้มี 2 ระดับคือ

1. ปุถุชนผู้ไม่มีการศึกษาหรือผู้ที่ไม่รู้จักฝึกอบรมตน กล่าวคือ บุคคลที่ไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริง ยินดียินร้ายกับโลกธรรม คราวได้ก็หลงไหลล้าพองจนหลงลอย คราวเสียก็ห่อแค้นคั่งคั่งโดยปล่อยให้โลกธรรมเข้าครอบงำยำยี ไม่พ้นจากทุกข์ใดก

2. ผู้มีการศึกษาหรืออริยสาวก กล่าวคือ เป็นบุคคลที่รู้จักพิจารณารู้เท่าทันตามความเป็นจริงว่า สิ่งต่าง ๆ ล้วนไม่เที่ยง ไม่คงทน ไม่สมบูรณ์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จึงไม่หลงไหลไปตามอิฏฐารมณฺ์ ไม่ขุ่นมัวเพราะอนิฏฐารมณฺ์ มีสติดำรงอยู่ได้ วางตัววางใจพอดี ไม่หลงในสุขและไม่ถูกทุกข์ท่วมทับ

2.2.2 ไม่มองข้ามเทวทูต กล่าวคือ รู้จักพิจารณาสภาวะที่ปรากฏอยู่เสมอในหมู่มนุษย์ อันเป็นสัญญาณเตือนใจให้ระลึกถึงคติธรรมดาของชีวิตที่ไม่ควรลุ่มหลงมัวเมา ซึ่งเรียกว่า เทวทูต 5 อย่าง คือ

1. เด็กอ่อน รู้จักพิจารณาว่าคนเราทุกคนเกิดมา ก็เพียงเท่านั้น

⁶³พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม

2. คนแก่ รู้จักพิจารณาว่าหากมีชีวิตอยู่ได้นาน ก็ต้องประสบภาวะเช่นนี้
3. คนเจ็บ รู้จักพิจารณาว่าภาวะเช่นนี้ทุกคนจะต้องประสบทั้งนั้น
4. คนต้องโทษ รู้จักพิจารณาว่า กรรมชั่ว มีผลทันทีคือ เดือดร้อน เป็นทุกข์
5. คนตาย รู้จักพิจารณาว่า ภาวะเช่นนี้มีมนุษย์ทุกคนย่อมต้องประสบ ไม่มีใครพ้นและกำหนดไม่ได้ว่าที่ไหน เมื่อใด อย่างไร

2.2.3 คำนิยามถึงสูตรแห่งชีวิต คือ รู้จักพิจารณาอยู่เสมอ ตามหลักที่เรียกว่า อภินนปัจจุเวกขณัม

1. ควรพิจารณาอยู่เสมอว่า เราทุกคนจะต้องแก่
2. ควรพิจารณาอยู่เสมอว่า เราทุกคนจะต้องเจ็บไข้เป็นธรรมดา
3. ควรพิจารณาอยู่เสมอว่า เราทุกคนจะต้องตาย ไม่อาจหนีพ้นได้
4. ควรพิจารณาอยู่เสมอว่า เราทุกคนจะต้องประสบกับ ความพลัดพรากจากของรักของชอบใจ
5. ควรพิจารณาอยู่เสมอว่า เราทุกคนมีกรรมเป็นของตนเอง เรากระทำสิ่งใดก็ตาม ดี ชั่ว ย่อมต้องตกอยู่กับเราทั้งสิ้น

2.3 ชีวิตที่ก้าวหน้าและสำเร็จ (คนประสบความสำเร็จ)

ผู้ที่ต้องการดำเนินชีวิตให้เจริญก้าวหน้าประสบความสำเร็จพึงปฏิบัติ ดังนี้

2.3.1 หลักความเจริญ เป็นการปฏิบัติตามหลักธรรมที่จะนำไปสู่ความรุ่งเรืองที่เรียกว่า จักร 4 ประการ คือ

1. เลือกอยู่ถิ่นที่เหมาะสม (ปฏิรูปเทสวาสะ) คือ เลือกหาถิ่นที่อยู่ที่ดี ซึ่งมีบุคคลและสิ่งแวดล้อมที่อำนวยความสะดวกการพัฒนาชีวิต การแสวงธรรม การสร้างสรรค์ความดีงามและความเจริญก้าวหน้า
2. เสวนาคณตี (สัมปยุตตสหาย) กล่าวคือ รู้จักเลือกคบหากับคนดี ผู้ทรงคุณธรรม และผู้ที่เกี่ยวเนื่องแก่การแสวงหาธรรมหาความรู้ ความก้าวหน้าอกงามและความเจริญโดยธรรม

3. ตั้งตนไว้ถูกวิถี (อัดตสัมมาปณิธิ) กล่าวคือ ดำรงตนมั่นอยู่ในธรรมและทางดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ตั้งเป้าหมายชีวิตและการทำงานให้ตั้งงาม และนำตนไปถูกทางสู่จุดหมายที่แน่นอน มั่นคง

4. มีทุนเตรียมไว้ (ปุพเพกตปุญญา) กล่าวคือ มีทุนดี หมายถึง ความมีสติ ปัญญา ความถนัด และร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ดี เป็นต้น ที่เป็นพื้นมาแต่เดิม และการอาศัยสิ่งที่มีอยู่เดิมเสริมด้วยการรู้จักแก้ไขปรับปรุง ศึกษาหาความรู้ สร้างเสริมคุณสมบัติตั้งงาม ฝึกฝนความชำนาญ เตรียมไว้ เมื่อมีเหตุต้องใช้ก็จะเป็นผู้พร้อมที่จะสร้างสรรค์ประโยชน์สุข และก้าวไปสู่ความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

2.3.2 หลักความสำเร็จ กล่าวคือ เป็นหลักที่จะนำไปสู่ความสำเร็จแห่งกิจการงานต่าง ๆ ที่เรียกว่า อิทธิบาท 4 คือ

1. มีใจรัก (ฉันทะ) คือ มีความพอใจจะทำสิ่งต่าง ๆ หรือการงานด้วยใจรัก ต้องการทำให้เกิดผลสำเร็จอย่างดี มิใช่สักแต่ว่าพอให้เสร็จ ๆ ไป

2. พากเพียรทำ (วิริยะ) คือ ขยันหมั่นประกอบกิจ หมั่นกระทำกิจหรือการงานด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อุตุน ไม่ทอดทิ้ง และไม่ท้อถอย

3. เอาจิตใจฝึกลง (จิตตะ) คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำ และทำสิ่งนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอย มุ่งใช้ความคิดเรื่องที่ทำอยู่เสมอ ๆ

4. ใช้ปัญญาสอบสวน (วิมังสา) คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญในเหตุผล และตรวจสอบข้อบกพร่องของตนในสิ่งที่ทำนั้น โดยรู้จักวางแผน วัดผล และคิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น

2.4 ชีวิตที่เป็นหลักฐาน (คนรู้จักเลี้ยงชีพ)

ผู้ที่รู้จักหาและใช้จ่ายทรัพย์เป็นผู้ที่สามารถสร้างหลักฐานได้ เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่ทางเศรษฐกิจอย่างถูกต้อง โดยกระทำดังนี้

2.4.1 ค้นหาและรักษาสมบัติ กล่าวคือ ปฏิบัติตามหลักที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ใน

ปัจจุบันที่เรียกว่า วิทยุธรรมมีกัตตสังวัตตนิกรธรรม⁶⁴ มี 4 ประการ คือ

1. อุฏฐานสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยความหมั่น) คือ ขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่การงาน และการประกอบอาชีพที่สุจริต มีกณณจนาชานาญ รู้จักใช้ปัญญาตรวจตราหาวิธีการที่เหมาะสมจัดการ และดำเนินการให้ได้ผลดี

2. อารักขสัมปทา (ถึงพร้อมด้วยการรักษา) คือ รู้จักคุ้มครอง เก็บรักษาทรัพย์ และผลงานตนด้วยความชอบธรรม

3. กัลยาณมิตตตา (คบหาคนดีเป็นมิตร) คือ รู้จักคบหาคน เลือกคบผู้ที่ทรงความรู้และคุณธรรม ผู้นำเคารพนับถือและมีคุณสมบัติเกื้อกูลแก่อาชีพการงาน

4. สมชีวิตา (เลี้ยงชีวิตอย่างพอดี) คือ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเป็นอยู่อย่างพอดีสมรายได้ มิให้ฟุ่มเฟือยหรือฝืดเคือง

2.4.2 ชั้นจัดสรรทรัพย์ กล่าวคือ เมื่อนหาทรัพย์มาได้แล้ว รู้จักจัดสรรทรัพย์โดยมีหลักการแบ่งทรัพย์ ดังนี้

1. ทรัพย์หนึ่งส่วนนำมาใช้จ่ายเลี้ยงตน เลี้ยงคนที่ควรบำรุงเลี้ยง และนำไปทำประโยชน์

2. ทรัพย์สองส่วนนำมาเป็นทุนในการประกอบกิจการงาน

3. ทรัพย์อีกหนึ่งส่วนเก็บไว้ใช้ในยามจำเป็น

2.4.3 ชั้นใช้จ่ายทรัพย์ กล่าวคือ เมื่อนหาทรัพย์และจัดสรรทรัพย์แล้ว ในการใช้จ่ายพึงกระทำดังนี้

1. เลี้ยงตัว เลี้ยงบิดามารดา บุตร ภรรยา และคนในปกครองให้เป็นสุข

2. บำรุงมิตรสหาย

3. ให้ปกป้องรักษาสวัสดิภาพ

4. สละทรัพย์เพื่อสงเคราะห์ญาติ ต้อนรับแขก ทำบุญหรือสักการะผู้ที่ล่วงลับ และบำรุงราชการด้วยการเสียภาษีอากร และทำบุญอุทิศสิ่งทีเคารพ

5. บำรุงพระสงฆ์ผู้ประพฤติดี

⁶⁴พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **จํารวย ยิ่งใหญ่ เลื่อนลอย หรือเพื่ออะไร** (กรุงเทพฯ : กองทุนมูลนิธิธรรม, 2539), หน้า 45 – 46.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า

“เมื่อได้ใช้โภคทรัพย์ทำประโยชน์อย่างนี้แล้ว ถึงโภคะจะหมดสิ้นไปก็สบายใจ
ได้ว่า ได้ใช้โภคะนั้นให้เป็นประโยชน์ถูกต้องตามเหตุผลแล้ว ถึงโภคะเพิ่มขึ้นก็สบายใจเช่นเดียวกัน
เป็นอันไม่ต้องเดือดร้อนใจในทั้งสองกรณี”⁶⁵

2.5 ชีวิตบ้านที่สมบูรณ์ (คนครองเรือนที่เลิศล้ำ)

ผู้ที่ประสบความสำเร็จในการครองเรือน เป็นชาวบ้านที่ดี มีหน้าที่ ดังนี้

2.5.1 ปฏิบัติตามหลักธรรม 4 ประการ คือ มรวาสาธรรม

1. สัจจะ (ความจริง) คือ ดำรงมั่นในสัจจะ ซื่อสัตย์จริงใจ พูดจริง ทำจริง จะทำอะไรก็เป็นที่ยอมรับได้
2. ทมะ (ฝึกตน) คือ บังคับควบคุมตนเองได้ รู้จักปรับตัวและแก้ไขปรับปรุงตนให้ก้าวหน้าดีงามยิ่งขึ้นอยู่เสมอ
3. ขันติ (อดทน) คือ มุ่งหน้าทำหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง อดทน ไม่หวั่นไหว ไม่ท้อถอย และมั่นใจในจุดหมาย
4. จาคะ (เสียสละ) คือ มีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ ชอบช่วยเหลือเกื้อกูล บำเพ็ญประโยชน์ ไม่เห็นแก่ตัว

2.5.2 รับผิดชอบชีวิตที่เกี่ยวข้อง กล่าวคือ มีความสัมพันธ์อันดีภายในครอบครัว ตลอดจนญาติ ผู้ร่วมงานและคนที่พึ่งพาอาศัยอยู่ในปกครองทั้งหมด มี 5 ประการ ดังนี้

1. จงกามด้วยศรัทธา คือ ให้มีความเชื่อและมั่นใจในพระรัตนตรัย มั่นใจในการทำความดี และมีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ
2. จงกามด้วยศีล คือ ให้มีความประพฤติดีงามสุจริต รู้จักเลี้ยงชีวิต มีวินัย และมีกิริยามารยาทอันงาม
3. จงกามด้วยสุตะ คือ ให้มีความรู้จากการเล่าเรียน โดยแนะนำชวนชวายให้ศึกษาหาความรู้ที่จะนำมาปรับปรุงจิตใจ

⁶⁵พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) , ร่ำรวย ยิ่งใหญ่ เลื่อนลอย หรือเพื่ออะไร (กรุงเทพฯ : กองทุนมูลนิธิธรรม, 2539), หน้า 48.

4. จอกลงามด้วยจาคะ คือ ให้มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มีน้ำใจต่อกัน และพอใจทำประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

5. จอกลงามด้วยปัญญา คือ ให้มีความรู้คิดและเข้าใจเหตุผล ตลอดจนทั้งความจริงตามสภาวะ

2.5.3 การครองตนเป็นพลเมืองที่ดี กล่าวคือ ประพฤติปฏิบัติเพื่อนำชีวิตและครอบครัวของตนไปสู่ความเจริญ สงบสุข และเป็นพลเมืองที่สร้างสรรค์สังคม มีหลักดังต่อไปนี้

- ไม่คบชู้หมกมุ่นในทางเพศ
- ไม่ใจแคบเสพสิ่งเลิศรสเพียงผู้เดียว
- ไม่ปล่อยเวลาให้เปล่าประโยชน์
- ประพฤติดี มีวินัย ตั้งอยู่ในศีล 5
- ปฏิบัติกิจหน้าที่อย่างสม่ำเสมอ
- ไม่ประมาท กระตือรือร้น
- มีวิจรรย์ญาณ ทำการงานโดยใช้ปัญญา
- สุภาพ ยินดีรับฟังผู้อื่น
- รักความประณีต เรียบร้อย
- พุดจาน่าฟัง
- มีน้ำใจเอื้อเฟื้อต่อผู้อื่น
- เผื่อแผ่มิตรสหาย
- รู้จักจัดการงานให้เรียบร้อย
- บำรุงพระสงฆ์ผู้ทรงศีล ทรงธรรม
- รักความสุจริต ใฝ่ธรรม
- อ่านมาก ฟังมาก รู้วิชาของตนอย่างเชี่ยวชาญ
- ขอบสอบถามค้นคว้า ใฝ่หาความรู้ให้มากขึ้น

หมวดที่สาม เรื่อง คนกับคน

3.1 คู่ครองที่ดี กล่าวคือ คู่ครองที่จะทำให้ชีวิตดำเนินไปอย่างปกติสุข มีหลักการดังนี้

3.1.1 หลักธรรมของคู่ชีวิต เพื่อเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติให้ชีวิตคู่สอดคล้องกลมกลืนกัน มี 4 ประการ คือ

1. สมสัทธา (มีศรัทธาสมกัน) คือ คู่ครองจะต้องมีความเคารพนับถือในสิ่งที่ควรบูชาเสมอกัน เข้ากันได้

2. สมศีลา (มีศีลสมกัน) คือ มีหน้าที่ที่จะต้องประพฤติให้มีศีลธรรม มีจรรยา มารยาทที่สอดคล้องกัน

3. สมจาคา (มีจาคะสมกัน) คือ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ โอบอ้อมอารีต่อกัน มีใจกว้างขวางพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่น

4. สมปัญญา (มีปัญญาสมกัน) คือ รู้เหตุผล และเข้าใจกัน

3.1.2 หน้าที่ของภรรยา ภรรยาที่ดีควรปฏิบัติดังนี้

1. จัดงานบ้านให้เรียบร้อย
2. สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งฝ่ายตนและฝ่ายสามี
3. ไม่นอกใจ มีความซื่อสัตย์ต่อสามี
4. รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้
5. ขยัน ซ่างจัดซ่างทำ เองงานเอากการ

3.1.3 หน้าที่ของสามี สามีที่ดีควรปฏิบัติต่อภรรยา ดังนี้

1. ยกย่องให้เกียรติสมฐานะที่เป็นภรรยา
2. ไม่ดูหมิ่น
3. ไม่นอกใจ
4. มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้าน
5. หาเครื่องแต่งตัวมอบเป็นของขวัญตามโอกาส

3.2 พ่อบ้าน แม่บ้านที่ดี (คนรับผิดชอบตระกูล)

ผู้ที่เป็นหัวหน้าครอบครัว มีหน้าที่ที่เกี่ยวกับความรับผิดชอบต่อวงศ์ตระกูล ดังนี้

3.2.1 รักษาตระกูลให้คงอยู่ โดยปฏิบัติดังนี้

1. ขงหายของหมด รู้จักหามาเพิ่ม
2. ขงเกำของชำรุด รู้จักซ่อมแซม
3. รู้จักประมาณในการกิน การใช้
4. ตั้งหญิงหรือชายมีศีลธรรมเป็นพ่อบ้าน แม่เรือน

3.2.2 บุษาคณที่ควรบูชา ดังนี้

1. บุษาบิดามารดา
2. เอาใจใส่บุตร ภรรยา และคนในปกครอง
3. บุษาพระสงฆ์ผู้ทรงศีล ทรงธรรม

3.2.3 หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อบุตรธิดา มีดังนี้

1. ห้ามปรามและป้องกันจากความชั่ว
2. ดูแลฝึกอบรมให้ตั้งอยู่ในความดี
3. ส่งให้เล่าเรียนหนังสือ
4. ช่วยแนะนำเรื่องคู่ครอง
5. มอบทรัพย์ให้เมื่อถึงโอกาสอันควร

3.3 ทายาทที่ดี (คนสืบตระกูล)

ผู้ที่เป็นทายาท นอกจากจะรักษาทรัพย์สมบัติและวงศ์ตระกูลแล้ว ยังจะต้องรับเอาหน้าที่ที่เกี่ยวกับการรักษาวงศ์ตระกูลมาปฏิบัติสืบต่อไปด้วย ในเบื้องต้นนี้ทายาทมีหลักปฏิบัติ ดังนี้

3.3.1 เคารพทิศเบื้องหน้า กล่าวคือ ในฐานะที่เป็นบุตรธิดา ควรเคารพบิดามารดา ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องหน้า ดังนี้

1. ท่านเลี้ยงเรามา เราต้องเลี้ยงท่านตอบแทน
2. ช่วยทำกิจธุระการงานของท่าน
3. ดำรงวงศ์สกุล

4. ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท
 5. เมื่อท่านล่วงลับ พึงทำบุญอุทิศให้ท่าน
- 3.3.2 ไม่เกี่ยวข้องกับอบายมุข กล่าวคือ หลีกเว้นจากอบายมุขทั้ง 6 ประการ คือ
1. ไม่ดื่มสุราและของมึนเมาต่าง ๆ
 2. ไม่เที่ยวกลางคืน
 3. ไม่เที่ยวดูการละเล่น
 4. ไม่เล่นการพนันทุกชนิด
 5. เลือคบคนดี ไม่คบคนชั่ว
 6. ไม่เกี่ยวจรัญทำงาน
- 3.3.3 ดรุณธรรม เป็นหลักในการนำไปสู่ความเจริญก้าวหน้ามี 6 ประการ ดังนี้
1. รักษาสุขภาพดี ป้องกันมิให้มีโรคทั้งทางกายและทางจิต
 2. ประพฤติดี มีวินัย ไม่ก่อภัยแก่สังคม
 3. ศึกษาแบบอย่างที่ดี
 4. เล่าเรียนค้นคว้าให้รู้เชี่ยวชาญ
 5. ดำรงมั่นในความสุจริต ทั้งชีวิตและการดำเนินตามธรรม
 6. มีกำลังใจแข็งกล้า ไม่ห่อถอยเฉื่อยชา เพียรก้าวหน้าเรื่อยไป

3.4 มิตรที่ดี (คนที่ควรคบหา)

การคบเพื่อนเป็นสิ่งที่สำคัญมาก เพื่อนมีผลต่อความเจริญก้าวหน้าและความเสื่อมของชีวิต หน้าที่ที่ดีที่เพื่อนควรปฏิบัติต่อกัน คือ

1. เผื่อแผ่แบ่งปัน
2. พุดจามีน้ำใจ
3. ช่วยเหลือเกื้อกูล
4. ร่วมทุกข์ ร่วมสุข
5. ซื่อสัตย์จริงใจ
6. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาป้องกัน
7. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สินสมบัติของเพื่อน

8. ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้
9. ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก
10. นับถือญาติมิตรของเพื่อน

3.5 นายจ้างและลูกจ้างที่ดี

คนที่มาทำกิจการร่วมกันในฐานะลูกจ้างฝ่ายหนึ่งและนายจ้างอีกฝ่ายหนึ่ง ควรปฏิบัติต่อกันให้ถูกต้องตามหน้าที่เพื่อความสัมพันธ์อันดีต่อกัน ตามหลักที่เรียกว่า หลักปฏิบัติด้วยจิตเป็นกลาง

3.5.1 หน้าที่ของนายจ้าง มีดังนี้

1. จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลัง เพศ วัย และความสามารถ
2. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
3. จัดสวัสดิการดี
4. มีของพิเศษกึ่งแบ่งปันให้
5. ให้มีวันหยุด และพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอันควร

3.5.2 หน้าที่ของลูกจ้าง มีดังนี้

1. เริ่มทำงานก่อน
2. เลิกงานทีหลัง
3. เอาแต่ของที่นายให้
4. ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
5. นำความดีของนายจ้างและกิจการไปเผยแพร่

หมวดที่ 4 คนกับมรรคา

4.1 หน้าที่ของครูอาจารย์

ผู้ที่ทำหน้าที่สั่งสอนให้การศึกษาแก่ผู้อื่น มีหน้าที่ที่พึงปฏิบัติดังนี้⁶⁶

⁶⁶พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม (กรุงเทพฯ : มุลินีพุทธธรรม, 2535), หน้า 61.

4.1.1 เป็นกัลยาณมิตร คือ ผู้ที่เป็นครูอาจารย์ควรมีคุณสมบัติของกัลยาณมิตร 7 ประการ ดังนี้

1. ปิโย (น่ารัก) คือ มีความน่ารัก เป็นกันเอง เข้าถึงจิตใจผู้เรียน
2. ครุ (นำเคารพ) คือ มีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ เป็นที่พึ่งได้
3. ภาวนีโย (นำเจริญใจ) คือ ทรงภูมิปัญญาอย่างแท้จริง เป็นที่น่ายกย่อง ควรเอาอย่าง

4. วัตตา (รู้จักพูดให้ได้ผล) คือ รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ เป็นที่ปรึกษาที่ดี

5. วจนักขโม (อดทนต่อถ้อยคำ) คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถาม อดทนคำวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ ได้

6. คัมภีรญจะ กะถัง กัตตา (แกลงเรื่องล้าลึกได้) คือ สอนศิษย์ให้รู้เรื่องราวที่ลึกซึ้ง

7. โน จักฺขุสาเน นิโยชะเย (ไม่ชักจูงไปในทางเสื่อม) คือ ไม่ชักจูงไปในทางหลงไหล

4.1.2 ตั้งใจประสิทธิ์ความรู้ คือ ครูควรมีหน้าที่ ดังนี้

1. สอนให้มีขั้นตอนถูกต้อง คือ แสดงเนื้อหาตามลำดับความยากง่าย
2. จับจุดสำคัญมาขยายให้เข้าใจเหตุผล คือ อธิบายโดยชี้แจงยกเหตุผลอย่างชัดเจน
3. ตั้งจิตเมตตา สอนด้วยความปรารถนาดี คือ มุ่งสอนเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้เรียน
4. ไม่เห็นแก่ค่าจ้าง คือ สอนด้วยความจริงใจ มิใช่เพื่อมุ่งผลประโยชน์
5. ไม่ยกตนข่มผู้อื่น คือ สอนตามหลักเนื้อหามุ่งแสดงธรรม ไม่ยกตนเสียเปรียบผู้อื่น

4.1.3 มีหลักในการตรวจสอบ ครูอาจารย์พึงมีหลักในการตรวจสอบ ดังนี้

1. สอนด้วยความรู้จริง รู้จริงทำได้จริงจึงสอนเขา
2. สอนอย่างมีเหตุผล
3. สอนให้สำเร็จตามวัตถุประสงค์

4.1.4 หลักทิศเบื้องขวา ครูอาจารย์ควรอนุเคราะห์ศิษย์ ดังนี้

1. แนะนำฝึกอบรมให้เป็นคนดี

2. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
3. สอนความรู้อย่างไม่หวงวิชา
4. ส่งเสริมยกย่องความดีงาม และความสามารถ
5. สอนให้รู้จักประกอบอาชีพและดำรงชีวิตด้วยดี

4.2 หน้าทีของนักเรียน นักศึกษา (คนผู้เล่าเรียนศึกษา)

นักเรียน นักศึกษามีหน้าที่ ดังนี้

4.2.1 รู้หลักบุพภาคของการศึกษา กล่าวคือ รู้จักองค์ประกอบที่เป็นปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ 2 ประการ ดังนี้

1. กัลยาณมิตร หมายถึง รู้จักหาผู้แนะนำสั่งสอน ที่ปรึกษา หนังสือ เพื่อน ตลอดจนสิ่งแวดล้อมโดยทั่วไปที่ดีที่จะเกื้อกูล หรือกระตุ้นให้เกิดปัญญาด้วยการฟัง การสนทนา ปรึกษาซักถาม การอ่าน ตลอดจนการรู้จักใช้สื่อมวลชนให้เป็นประโยชน์

2. โยนิโสมนสิการ หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี รู้จักคิด หรือคิดเป็น กล่าวคือ มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา สืบสาวหาเหตุผล แยกแยะปัญหาให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

4.2.2 รู้หลักเสริมปัญญา กล่าวคือ ผู้ศึกษาค้นคว้าพึงมีหลักปฏิบัติในการเสริมสร้างปัญญา 4 ประการ ดังนี้

1. เสวนากับผู้รู้ คือ รู้จักเลือกแหล่งวิชา คบหาท่านผู้รู้และทรงคุณธรรม

2. ฟังคำสอน คือ เอาใจใส่ฟังคำบรรยาย แสวงหาความรู้ทั้งจากตัวบุคคล หนังสือ สื่อมวลชน หมั่นปรึกษาสอบถามให้เข้าถึงความรู้ที่แท้จริง

3. คิดให้แยกแยะ คือ สามารถคิดและพิจารณาด้วยตนเอง โดยแยกแยะให้เห็นสภาวะและสืบสาวให้เห็นเหตุผลว่ามีข้อดี ข้อเสีย มีคุณหรือโทษอย่างไร

4. ปฏิบัติให้ถูกหลัก คือ นำสิ่งที่ได้เล่าเรียน รับฟัง และไตร่ตรองมาปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักตามความมุ่งหมายให้หลักย่อยสอดคล้องกับหลักใหญ่

4.2.3 ศึกษาให้เป็นพหุสูตร กล่าวคือ ศึกษาให้ชำนาญในวิชาที่ตนสนใจ ด้วยการสร้างความรู้ความเข้าใจให้แจ่มแจ้งชัดเจน ซึ่งมี 5 ประการ คือ

1. ฟังมาก คือ เล่าเรียน ฟัง อ่าน สังคมความรู้ในด้านนั้นให้กว้างขวาง

2. จำได้ คือ จับสาระได้ จำเรื่องราวหรือเนื้อหาสาระได้อย่างแม่นยำ
3. คล่องปาก คือ ใช้พูดอยู่เสมอจนแคล้วคล่องชัดเจน
4. เจนใจ คือ คิดนึกจนเจนใจ นึกถึงครั้งใดก็ปรากฏเนื้อความอย่างชัดเจน
5. รู้ทฤษฎี คือ เข้าใจความหมายและเหตุผลอย่างแจ่มแจ้งลึกซึ้ง รู้ที่มา รู้
เหตุผลและความสัมพันธ์ของเนื้อความทั้งภายในเรื่องนั้น หรือทฤษฎีที่ศึกษาอยู่อย่างชัดเจน

4.3 หน้าทีของอุบาสก อุบาสิกา (คนใกล้ชิดศาสนา)

หน้าที่ของพุทธศาสนิกชนหรือผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา มีดังนี้

4.3.1 เกื้อกูลพระ โดยปฏิบัติต่อพระสงฆ์ ดังนี้

1. กระทำด้วยเมตตา
2. พุดด้วยเมตตา
3. คิดด้วยเมตตา
4. ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
5. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัยสี่

4.3.2 กระทำบุญ คือ ทำความดีด้วยวิธีการ 3 อย่าง คือ

1. ทานมัย คือ ทำบุญด้วยการแบ่งปันทรัพย์หรือสิ่งของ
2. สีลมัย คือ ทำบุญด้วยการรักษาศีล
3. ภาวนามัย คือ ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา

4.3.3 อุบาสกธรรม 7 ประการ

1. ไม่ขาดการเยี่ยมเยียนพบปะพระภิกษุ
2. ไม่ละเลยการฟังธรรม
3. ฝึกอบรมตนให้ก้าวหน้าในการปฏิบัติรักษาศีลขั้นสูงขึ้นไป
4. เลื่อมใสในพระภิกษุ
5. ฟังธรรมอย่างตั้งใจ
6. ไม่แสวงหาบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา
7. เอาใจใส่ทำนุบำรุงและช่วยกิจการพระพุทธศาสนา

4.3.4 หมั่นสำรวจความก้าวหน้า โดยกระทำ 5 ประการ ดังนี้

1. ศรัทธา เชื่อถูกหลักพระพุทธศาสนา
2. ศีล ประพฤติและเลี้ยงชีพสุจริต
3. สุตตะ รู้และเข้าใจหลักพระพุทธศาสนาพอแก่การปฏิบัติและแนะนำผู้อื่น
4. จาคะ เสียสละ พร้อมทั้งจะช่วยเหลือผู้อื่น
5. ปัญญา รู้เท่าทันโลกและชีวิต ทำจิตใจให้เป็นอิสระได้

4.4 หน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ (คนสืบศาสนา)

หน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ซึ่งเป็นผู้สืบพระพุทธศาสนา มีดังนี้

4.4.1 อนุเคราะห์ชาวบ้าน โดยกระทำดังนี้

1. สอนให้ละเว้นการกระทำชั่ว
2. สอนให้กระทำความดี
3. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี
4. ให้ได้ฟังในสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
5. ชี้แจงอธิบายสิ่งที่ฟังให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
6. สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ

4.4.2 หมั่นพิจารณาตนเอง คือ ภิกษุควรปฏิบัติ ดังต่อไปนี้

1. ควรเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย
2. บริโภคปัจจัยสี่อย่างไม่โลภ
3. ระวังอาการกิรียา
4. ตรวจสอบว่าปฏิบัติศีลครบหรือไม่
5. วิญญูชนติเตียนได้หรือไม่
6. ทำประโยชน์เพื่อพระศาสนา

ความสรุป

เมื่อก้าวถึงเรื่อง ความดี ความชั่ว ในทัศนะของพุทธศาสนาจะต้องเกี่ยวข้องกับ “กรรมนิยาม” อันเป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับความประพฤติของมนุษย์ กรรมในความหมายของพุทธ

หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา อันได้แก่ เจตจำนง ความตั้งใจซึ่งเป็นตัวนำและกำหนดทิศทางของการกระทำของมนุษย์ เจตจำนงเป็นแกนนำในการริเริ่ม ประสงค์ สร้างสรรค์ทุกอย่าง ดังนั้น จึงเป็นตัวแท้ของกรรม ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กम्मํ วทามิ” หมายความว่า ภิกษุทั้งหลาย เจตนาอันเองเราเรียกว่า กรรม บุคคลจงใจแล้วจึงกระทำด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ

กรรมมีทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม กุศลกรรม คือ กรรมที่เป็นกุศล กล่าวคือ เป็นการกระทำที่ดีหรือกรรมดี อันมีมูลเหตุจาก “กุศลมูล” นั่นคือ ความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง ส่วนอกุศลกรรม คือ กรรมที่เป็นอกุศล กล่าวคือ เป็นการกระทำที่ไม่ดีหรือกรรมชั่ว อันมีมูลเหตุจาก “อกุศลมูล” นั่นคือ ความโลภ ความโกรธ และความหลง ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ศึกษาถึงมูลเหตุที่แท้จริงของกุศลมูลที่เรียกว่า “กุศลเจตสิก” และมูลเหตุที่แท้จริงของอกุศลมูล ที่เรียกว่า “อกุศลเจตสิก” พอสังเขปอันเป็นแนวคิดพื้นฐานสำหรับใช้เป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยความดี ความชั่ว

ในประเด็นเรื่อง “หน้าที่” ตามทัศนะของพุทธการปฏิบัติตามหน้าที่ก็คือ การปฏิบัติธรรมหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า มนุษย์มีความจำเป็นที่จะต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน จึงต้องมีข้อควรประพฤติอันเหมาะสมต่อกัน พุทธจริยธรรมได้วางแนวทางในการประพฤติปฏิบัติต่อกัน โดยแบ่งหน้าที่ที่มนุษย์ควรกระทำออกเป็น 4 หมวด คือ คนกับสังคม คนกับชีวิต คนกับคน และประการสุดท้าย คนกับมรรคา ดังคำอธิบายที่กล่าวมาแล้วข้างต้น